

A Critical Analysis of the Concept of Martyr and Martyrdom from the Perspective of Etan Kohlberg in Light of the Qur'anic Thought of Martyr Imam Khamenei (May God Have Mercy upon Him)

Ali-Akbar Farahi Bakhshayesh¹ , and Ali-Asghar Shoaie²

1. PhD Graduate in Comparative Qur'anic Exegesis from Qom Seminary, Iran; aafb1358@gmail.ir
 2. Corresponding Author, Associate Professor, University of Quran and Islamic Sciences, Qom, Iran; shoaie@quran.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received:

17 March 2026

Received in revised form:

9 April 2026

Accepted:

2 May 2026

Available online:

17 June 2026

Keywords:

Martyrdom,
Suicide,
Etan Kohlberg,
The Holy Qur'an,
Killing of the Self
(Qatl al-Nafs),
Fi Sabil Allah,
Qur'anic Thought
of Martyr Imam
Khamenei.

ABSTRACT

Objective: The *Encyclopaedia of the Qur'an (EQ)* is a significant Orientalist source wherein the entry on *Shahid* (Martyr) was authored by Wim Raven. The objective of this research is to critically review and evaluate this entry based on Islamic teachings, particularly the Qur'anic thought of Imam Khamenei. The main problem is to examine the compatibility of the provided definition of *Shahid* with authentic Qur'anic, Hadith, and Islamic exegetical sources, especially in the Shia reading; since this entry is primarily based on Sunni sources and a comparative approach with early Christianity, thereby neglecting authentic Islamic sources and Shia perspectives.

Methodology: This article has been conducted using a descriptive-analytical and critical method, relying on library resources. In this regard, the content of the *Shahid* entry in the *Encyclopaedia of the Qur'an* has been evaluated and compared against Qur'anic verses, narrations, the views of exegetes, and the statements of Imam Khamenei.

Results: The findings indicate that the definition provided for the term *Shahid* in this entry is neither exhaustive nor mutually exclusive. In addition to lacking sufficient structural coherence, the author has acted unilaterally in selecting sources, relying on Sunni sources while neglecting Shia sources and credible Islamic exegeses. Furthermore, the final conclusion of the entry has serious shortcomings in elucidating the Qur'anic and epistemic dimensions of *Shahadah* (martyrdom) and fails to present a clear picture of this concept.

Conclusion: The outcome of this research demonstrates that the Orientalist approach in the entry of "*Shahid*" suffers from reductionism and bias in source selection. Consequently, a critical rereading of this entry and its correction and completion based on authentic Islamic sources and a comprehensive Qur'anic perspective is an undeniable necessity for an accurate understanding of the concept of *Shahadah*.

Cite this article: Farahi Bakhshayesh, A.A.; & Shoaie, A. A. (2026). A Critical Analysis of the Concept of Martyr and Martyrdom from the Perspective of Etan Kohlberg in Light of the Qur'anic Thought of Martyr Imam Khamenei (May God Have Mercy upon Him). *The Quran from Orientalists Point of View*, 21 (40), 153-200. <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.19365.1400>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.19365.1400>

1. Introduction

Martyrdom occupies a distinctive position within the Qur'anic and broader Islamic conceptual system. Rather than representing the mere termination of physical life, it is associated with faith, conscious sacrifice, obedience to divine obligation, defense of truth, orientation toward the path of God, and a particular conception of posthumous life. The Qur'an's description of those killed in the path of God as living in the presence of their Lord provides one of the principal foundations for this conception. By contrast, intentional self-killing is explicitly prohibited in the Qur'an and is treated in Islamic legal and traditional sources as categorically different from martyrdom.

The research problem emerges from Etan Kohlberg's treatment of martyrdom in Islamic history. On the basis of selected historical reports, pre-Islamic religious parallels, and particular readings of Islamic texts, Kohlberg draws attention to instances in which martyrdom, deliberate exposure to death, and suicide appear to approach one another. His analysis includes examples from early Islamic warfare and later religious movements in which individuals reportedly sought death or displayed an intense desire for martyrdom. These materials lead him toward a comparatively fluid boundary between self-sacrifice and self-destruction.

The article challenges this interpretation at both the methodological and conceptual levels. Its primary question is whether Islamic martyrdom can legitimately be classified as a form of religious suicide or death-seeking merely because an individual knowingly enters a situation in which death is highly probable. Related questions concern the reliability and interpretive significance of Kohlberg's historical evidence, the validity of his use of certain Qur'anic passages, and the conceptual criteria by which martyrdom can be distinguished from suicide.

The study situates itself against previous research on martyrdom in religions, Qur'anic and hadith-based understandings of martyrdom, Orientalist interpretations of jihad, violence in Qur'anic verses, and modern Western studies of jihad. The article argues that these studies have addressed important dimensions of martyrdom and jihad but have not independently and systematically examined Kohlberg's attempt to associate martyrdom with suicide through a Qur'anic, traditional, and comparative-critical analysis.

Its specific contribution therefore lies in reconstructing the distinction between martyrdom and suicide through a series of conceptual criteria: divine intention, orientation toward the path of God, legitimacy of the objective and means, conscious self-sacrifice, and belief in the superior life of the martyr. The Qur'anic thought of the late Ayatollah Sayyid Ali Khamenei is employed as a contemporary interpretive framework for articulating these criteria.

2. Methodology

The study adopts a descriptive-analytical method with a comparative-critical orientation. Its documentary corpus consists of Qur'anic verses concerning martyrdom, jihad, and the prohibition of killing the self; classical Qur'anic commentaries; hadith collections; jurisprudential materials; historical reports used in Kohlberg's argument; studies concerning Kohlberg and his intellectual approach; and selected statements by the late Ayatollah Sayyid Ali Khamenei concerning martyrdom, divine intention, sacrifice, and the higher life of martyrs.

The procedure begins with a conceptual examination of the Arabic root associated with witnessing and martyrdom and its development into the religious and jurisprudential designation of one who is killed in the path of God. The article distinguishes the technical juridical meaning of the martyr from broader traditional usages in which certain other deaths are accorded the reward or status of martyrdom.

The second stage reconstructs Kohlberg's intellectual and methodological orientation. He is presented as a historian of early Shi'ism whose method gives particular importance to historical reports, the development of religious concepts, and comparison among Islamic, Jewish, and Christian traditions. His treatment of martyrdom is then situated within this historical-comparative approach.

The third stage evaluates specific historical and Qur'anic evidence invoked in the discussion. Reports concerning early battles and individuals who accepted grave danger are assessed with attention to their chains of transmission, textual context, and what they can legitimately establish concerning intention. Particular attention is devoted to the distinction between an agent's intention to perform a religiously mandated act despite the probability of death and an intention whose direct object is the destruction of the self.

The fourth stage compares these findings with Qur'anic prohibitions of self-killing, Qur'anic descriptions of those killed in the path of God, traditional accounts of martyrdom, and statements by the late Ayatollah Sayyid Ali Khamenei. The resulting analytical framework evaluates martyrdom according to faith, divine intention, legitimate purpose and method, orientation toward the path of God, conscious sacrifice, and belief in the continued life of the martyr.

3. Findings

The first principal finding concerns the conceptual inadequacy of reducing martyrdom to the external event of death. The article argues that a person's being killed does not, in itself, establish martyrdom. Martyrdom is constituted by a combination of intentional, normative, theological, and practical factors. Consequently, two acts that both result in physical death may remain fundamentally different in religious meaning.

The second finding concerns the role of intention. The article repeatedly emphasizes that knowingly accepting the possibility of death is not equivalent to intending one's own destruction. A combatant may intentionally perform an act regarded as a religious duty while knowing that death is likely, yet death remains a possible or even anticipated consequence rather than the immediate object of the action. Suicide, by contrast, is defined through intentional self-destruction. This distinction becomes central to the critique of Kohlberg.

Several historical examples are interpreted accordingly. In the report concerning Awf ibn al-Harith, the article questions both the reliability of aspects of the transmitted material and the inference drawn from it. Even if the underlying report is accepted, it can indicate courage, sacrifice, or preference for religious duty over personal safety without necessarily establishing an intention to destroy oneself.

A similar distinction is applied to reports concerning combat against elephants in the Battle of the Bridge. Death resulting from an attempt to disrupt the enemy's military formation is interpreted as an outcome of combat rather than evidence of suicidal intention. The article therefore criticizes an inference from the consequence of an action—death—to the actor's intention—self-destruction.

The discussion of Abd Allah ibn Rawaha reinforces the same point. The article argues that reports of hesitation and subsequent participation in battle do not fit easily with the claim that the actor simply desired death. The evidence is instead interpreted within the framework of deliberation, obligation, courage, and religious commitment.

A further major finding concerns the Qur'anic interpretation of the command "kill yourselves" associated with Qur'an 2:54. The article rejects the use of this passage as a general authorization of suicide. Drawing on classical exegetical literature, it interprets the verse within the specific context of collective repentance among the Children of Israel. It therefore argues that the passage cannot be detached from its exegetical context and converted into a general normative statement concerning self-killing.

The article contrasts this interpretation with Qur'anic passages explicitly prohibiting the killing of the self and the unlawful taking of human life. These verses provide the normative background against which any claim concerning a religious authorization of suicide must be assessed. The article maintains that Kohlberg's reading does not sufficiently integrate these explicit prohibitions into his broader interpretation.

Another important finding concerns the theological character of martyrdom. Qur'an 3:169 describes those killed in the path of God as living in the presence of their Lord and receiving sustenance. The article interprets this language as establishing a conception of martyrdom centered on continuity and elevation of life rather than annihilation. The martyr therefore cannot be understood simply as an individual seeking the termination of existence.

This conclusion is reinforced through the concept of divine transaction in Qur'an 9:111. The article interprets the verse's commercial language as portraying the believer's life and property as consciously committed to God in exchange for Paradise. The qualifying expression "in the path of God" is decisive: the object is not destruction of the self but sacrifice within a legitimate divinely directed struggle.

The late Ayatollah Sayyid Ali Khamenei's expression "a trader-like death" or "a calculated death" is used to articulate this conceptual structure. In this interpretation, the martyr knows that physical life is finite and consciously commits that finite life to a divine objective. Martyrdom is therefore conceived as purposeful expenditure of life rather than rejection of life.

The findings also emphasize the role of divine intention. Statements examined in the article maintain that entering combat for a material objective does not constitute jihad and that death under such circumstances does not automatically constitute martyrdom. This reinforces the claim that outward similarity cannot determine religious classification independently of intention and purpose.

The study consequently proposes several defining features of martyrdom: faith, divine intention, orientation toward the path of God, legitimacy of both objective and mode of action, conscious sacrifice, fulfillment of religious obligation, and belief in the superior life granted to the martyr. None of these criteria is reducible to physical death itself.

A further conclusion is that suicide and martyrdom differ simultaneously in intention, purpose, normative status, and eschatological meaning. In suicide, the termination of one's own life constitutes the intended act. In

martyrdom, the intended act is obedience, defense of truth, or struggle in the path of God, while death occurs within that action. Suicide is prohibited, whereas martyrdom under its legitimate conditions is valorized. Suicide terminates worldly life through an impermissible act, whereas martyrdom is interpreted within the Qur'anic framework of continued life before God.

The study therefore finds Kohlberg's proposed overlap insufficiently sensitive to the internal normative and theological structure of Islamic concepts. Its criticism is not directed merely at individual historical errors but at the analytical move from phenomenological similarity to conceptual identity.

4. Conclusion

The study concludes that martyrdom and suicide cannot be classified as equivalent phenomena solely because both may terminate physical life. Within the Qur'anic, traditional, jurisprudential, and theological framework examined in the article, martyrdom is a multidimensional concept whose identity depends on faith, divine intention, orientation toward the path of God, legitimate purpose and means, conscious sacrifice, performance of religious duty, and belief in a superior posthumous life.

The critical analysis finds that Kohlberg's reconstruction relies, in several cases, on limited historical evidence, contested reports, insufficient differentiation between consequence and intention, and interpretations of Qur'anic material that the article regards as insufficiently attentive to exegetical context.

The central answer to the research question is therefore that accepting mortal danger in fulfillment of a religious obligation is conceptually distinct from directly intending self-destruction. Martyrdom is understood as a divinely directed and purposeful sacrifice, whereas suicide has the destruction of the self as its immediate object.

The study's contribution lies in reconstructing this conceptual boundary through an integrated Qur'anic, traditional, jurisprudential, and contemporary interpretive framework. By emphasizing intention, purpose, legitimacy, and the Qur'anic doctrine of the martyr's continued life, the article provides a systematic basis for critically evaluating Orientalist interpretations that associate Islamic martyrdom with suicide.

بررسی مدخل «شهید» در دائرةالمعارف قرآن لایدن با تأکید بر اندیشه‌های قرآنی شهید امام خامنه‌ای

علی اکبر فراهی بخشایش^۱، و علی اصغر شعاعی^۲

۱. نویسنده مسئول، دانش‌آموخته دکتری تفسیر تطبیقی حوزه علمیه قم، ایران، رایانامه: aafb1358@mail.ir

۲. دانشیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، قم، ایران، رایانامه: shoneci@quran.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۲۶ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۱/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۱۳ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۳/۲۹ کلیدواژه‌ها: نقد دیدگاه مستشرقان، دائرةالمعارف قرآن (EQ)، مدخل شهید، ویم ریون، امام خامنه‌ای.	هدف: دائرةالمعارف قرآن لایدن (EQ) یکی از منابع مهم شرق‌شناسی است که مدخل شهید (Shahīd) در آن توسط ویم ریون نگاشته شده است. هدف از این پژوهش، نقد و بررسی این مدخل با تکیه بر آموزه‌های اسلامی و به‌ویژه اندیشه‌های قرآنی شهید امام خامنه‌ای است. مسئله اصلی تحقیق، بررسی میزان سازگاری تعریف ارائه‌شده از مفهوم شهید با منابع اصیل قرآنی، حدیثی و تفسیری اسلام، به‌ویژه در قرائت شیعی است؛ چراکه این مدخل عمدتاً بر برخی منابع اهل سنت و رویکرد تطبیقی با مسیحیت اولیه استوار بوده و از منابع اصیل اسلامی و دیدگاه‌های شیعی غفلت کرده است. روش پژوهش: این مقاله با اتخاذ روش «توصیفی-تحلیلی» و «انتقادی» و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای سامان یافته است. در این راستا، محتوای مدخل شهید در دائرةالمعارف قرآن با آیات قرآن، روایات، دیدگاه مفسران و بیانات شهید امام خامنه‌ای مورد سنجش و ارزیابی قرار گرفته است. یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تعریف ارائه‌شده از واژه شهید در این مدخل، جامع و مانع نیست. علاوه بر عدم برخورداری از انسجام ساختاری کافی، نویسنده در انتخاب منابع به‌صورت یک‌سویه عمل کرده و ضمن انکای صرف به منابع اهل سنت، از منابع شیعی و تفسیر معتبر اسلامی کمتر بهره برده است. افزون بر این، جمع‌بندی نهایی مدخل در تبیین ابعاد قرآنی و معرفتی شهادت کاستی‌هایی جدی دارد و تصویر روشنی از این مفهوم ارائه نمی‌دهد. نتیجه‌گیری: برآیند این پژوهش نشان می‌دهد که رویکرد شرق‌شناسانه در مدخل شهید دچار تقلیل‌گرایی و سوگیری در انتخاب منابع است. در نتیجه، بازخوانی انتقادی این مدخل و تصحیح و تکمیل آن بر پایه منابع اصیل اسلامی و نگاه جامع قرآنی ضرورتی انکارناپذیر برای شناخت دقیق مفهوم شهادت محسوب می‌شود.

استاد: علی اکبر فراهی بخشایش و علی اصغر شعاعی (۱۴۰۵)، بررسی مدخل «شهید» در دائرةالمعارف قرآن لایدن با تأکید بر اندیشه‌های قرآنی شهید امام خامنه‌ای، ۲۱ (۴۰)، ۱۵۳-۲۰۰، <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.19365.1400>

تألیف: نویسندگان

ناشر: جامعة المصطفی العالمیة.

مقدمه

مفهوم «شهادت» از مفاهیم بنیادین در منظومه معرفتی اسلام و از کلیدواژه‌های محوری در قرآن، حدیث، فقه و تفسیر به شمار می‌آید؛ مفهومی که افزون بر دلالت‌های لغوی و اصطلاحی، در تاریخ تفکر اسلامی واجد کارکردهای اعتقادی، تربیتی، اجتماعی و تمدنی بوده است. با این حال، در برخی آثار خاورشناسانه، از جمله مدخل «شهید» نوشته ویم ریون در دائرةالمعارف قرآن، این مفهوم در چارچوبی عمدتاً تاریخی، تطبیقی و بین‌الادیانی بازسازی شده است؛ به گونه‌ای که میان معنای قرآنی و حدیثی شهادت و تفسیرهای برآمده از سنت اسلامی، به‌ویژه در قرائت شیعی، فاصله‌ای قابل توجه پدید می‌آید. مسئله اصلی این پژوهش از همین جا آغاز می‌شود: آیا تبیین ارائه‌شده از مفهوم «شهید» در این مدخل، با مبانی اصیل اسلامی و آموزه‌های قرآنی هماهنگ است یا آنکه دچار کاستی‌های مفهومی، روشی و منبع‌شناختی است؟

چالش اصلی در این زمینه آن است که مدخل یادشده، هرچند کوشیده است مفهوم شهادت را در چهار محور واژه‌شناسی، قرآن، روایات و عصر مدرن بررسی کند، اما به دلیل اتکای غالب به برخی منابع اهل سنت و نیز مقایسه گسترده با مسیحیت اولیه، از جامعیت لازم در بازنمایی دیدگاه‌های اصیل اسلامی، به‌ویژه منابع شیعی، برخوردار نیست. افزون بر این، جمع‌بندی نهایی آن تصویر روشنی از حقیقت شهادت عرضه نمی‌کند و در تبیین ابعاد قرآنی و معرفتی این مفهوم، از جمله نسبت آن با ایمان، جهاد، حیات شهیدان و کارکردهای تربیتی و اجتماعی شهادت، دچار محدودیت و پراکندگی است. از سوی دیگر، بنا بر بررسی‌های اولیه، این مدخل تاکنون به‌صورت تخصصی در هیچ پژوهش مستقلی نقد و ارزیابی نشده و همین امر ضرورت بازخوانی آن را دوچندان می‌کند. بر این اساس، پرسش اصلی مقاله آن است که تبیین ارائه‌شده از مفهوم «شهید» در مدخل ویم ریون تا چه اندازه با مبانی اصیل اسلامی و آموزه‌های قرآنی، به‌ویژه در قرائت شیعی، سازگار است؟ پاسخ به این پرسش مستلزم آن است که مدخل مذکور نه صرفاً از منظر لغوی یا تاریخی، بلکه بر پایه منابع اصیل قرآن، روایات معتبر، دیدگاه مفسران و نیز بیانات رهبر شهید امام خامنه‌ای^۱، به‌صورت انتقادی ارزیابی شود. بدین ترتیب، مقاله حاضر می‌کوشد ضمن شناسایی کاستی‌های مفهومی و روشی این مدخل، زمینه‌ای برای بازخوانی انتقادی و تصحیح علمی آن بر پایه منابع معتبر اسلامی فراهم آورد.

روش تحقیق: روش این پژوهش توصیفی - تحلیلی و انتقادی است و داده‌ها با استفاده از منابع کتابخانه‌ای گردآوری شده‌اند. در این مقاله، محتوای مدخل «شهید» نوشته ویم ریون در دائرة المعارف قرآن (EQ) با آیات قرآن کریم، روایات اسلامی، دیدگاه مفسران و نیز بیانات امام شهید خامنه‌ای مد ظله العالی سنجیده می‌شود. هدف از این مقایسه، ارزیابی میزان جامعیت، دقت مفهومی، انسجام درونی و انطباق این مدخل با مبانی اصیل اسلامی، به‌ویژه در قرائت شیعی است.

پیشینه تحقیق: پژوهش حاضر در امتداد مطالعاتی قرار می‌گیرد که به بررسی انتقادی مدخل «شهید» در دایره المعارف قرآن و نیز نقد تلقی مستشرقان از مفهوم شهادت در اسلام پرداخته‌اند. از آنجا که این مدخل از یک سو به تبیین مفهومی «شهید» در قرآن و سنت می‌پردازد و از سوی دیگر در تحلیل‌های خود از منابع و مبانی اسلامی گاه دچار یک‌سونگری یا محدودنگری شده است، بررسی پیشینه‌های مرتبط برای روشن شدن جایگاه این پژوهش ضروری است.

۱. نخستین پژوهش مهم در این زمینه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد نعیمه تقوی با عنوان «بررسی مدخل «شهید» در دایره المعارف قرآن لیدن» است که در سال ۱۳۹۵ در دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم و با راهنمایی زهره اخوان مقدم انجام شده است. یافته اصلی این پایان‌نامه آن است که مدخل شهید در تبیین مفهوم شهادت، جامع، منسجم و مبتنی بر منابع اصیل اسلامی نیست و در بهره‌گیری از منابع، گرایش آشکاری به منابع اهل سنت دارد، در حالی که از منابع شیعی و تفاسیر معتبر اسلامی کمتر بهره برده است. این پژوهش همچنین بر ضرورت بازخوانی انتقادی مدخل و اصلاح آن بر پایه آموزه‌های قرآنی و حدیثی تأکید دارد.

۲. پژوهش دیگر در این حوزه، مقاله‌ای از زهره اخوان مقدم و نعیمه تقوی با عنوان «نقد روایت طائر در مدخل «شهید» دایره المعارف قرآن لیدن» است که در نشریه حدیث حوزه، سال هشتم، شماره ۱ (پیاپی ۱۶)، بهار و تابستان ۱۳۹۷ منتشر شده است. این مقاله به‌طور خاص بر یکی از مهم‌ترین مباحث مدخل شهید، یعنی جایگاه بلافصل شهید پس از شهادت و پیش از رستخیز تمرکز دارد. نویسندگان، نخست دیدگاه‌های مطرح‌شده از سوی ریون را در بستر آیات قرآن و احادیث معتبر بازسازی می‌کنند و سپس به نقد یکی از روایات محوری مورد استناد او، یعنی روایت «طائر» می‌پردازند.

۳. از دیگر آثار مرتبط، مقاله سکینه رزاقی‌زاده، محمدرضا آرام و مهدی ایزدی با عنوان «نقد و بررسی مفهوم شهید و شهادت در اسلام از دیدگاه اتان کلبرگ» است که در پژوهش دینی، شماره ۲۸، بهار و تابستان ۱۳۹۳، در صفحات ۲۵۱ تا ۲۷۳ منتشر شده است. در این مقاله، نویسندگان به

تحلیل دیدگاه اتان کلبرگ درباره شهادت در اسلام می‌پردازند. کلبرگ بر این باور است که مفاهیم شهید و شهداء پیش از اسلام نیز وجود داشته و شهادت قرآنی، نوعی اقتباس از مسیحیت است. او همچنین شهادت در اسلام را با مفهوم قرآنی آن ناسازگار دانسته و آن را به نوعی خودکشی نزدیک می‌داند؛ افزون بر این، بر اساس شواهد تاریخی، مدعی است که اسلام در شرایطی خاص خودکشی را مجاز دانسته است. پژوهش یادشده با مراجعه به منابع اسلامی، متون تاریخی و آثار مکتوب مسلمانان، این مدعاها را رد می‌کند و نشان می‌دهد که تحلیل کلبرگ مبتنی بر برداشت ناقص از مفهوم شهادت و فهم نادرست از آموزه‌های اسلامی است. این مقاله از آن جهت برای پژوهش حاضر مهم است که یکی از ریشه‌های اصلی نگاه مستشرقان به شهادت را روشن ساخته و شیوه پاسخ‌گویی به آن را در چارچوب اسلامی نشان می‌دهد.

۴. پژوهش چهارم، مقاله طیبه حیدری‌راد با عنوان «بررسی تطبیقی شهادت زنان با استناد به آیه ۲۸۲ بقره از دیدگاه مؤلفان لیدن و تستیم» است که در مطالعات تطبیقی قرآن و حدیث، سال نهم، شماره ۱۷، پاییز و زمستان ۱۴۰۰ منتشر شده است. این مقاله به یکی از شبهات مطرح‌شده از سوی مؤلفان لیدن درباره شهادت زنان می‌پردازد. به‌زعم آنان، اختلاف عدد شهادت زنان و مردان، نشانه تبعیض حقوقی و نقص عقل زنان است و حتی احکام فقهی اسلام در این زمینه با تلمود مقایسه شده است. این اثر از آن جهت برای پژوهش حاضر اهمیت دارد که نشان می‌دهد در تحلیل مؤلفان لیدن، در برخی موارد نوعی محدودنگری روشی و غفلت از مبانی تفسیری و فقهی اسلامی دیده می‌شود؛ نکته‌ای که در نقد مدخل «شهید» نیز قابل تعمیم است.

بررسی آثار یادشده نشان می‌دهد که تاکنون پژوهش‌هایی در نقد مدخل «شهید» و مطالب پیرامون آن در دایره‌المعارف قرآن لیدن انجام شده است. با این حال، پژوهش حاضر از این جهت متمایز است که مفهوم شهید را نه صرفاً در سطح نقد یک مدخل، بلکه بر پایه آموزه‌های اسلامی بررسی می‌کند؛ به‌طور خاص بر اندیشه‌های قرآنی آیت‌الله شهید خامنه‌ای رحمته‌الله تکیه دارد؛ تلاش می‌کند میان نقد مستشرقان و بازسازی نظری مفهوم شهادت از درون سنت اسلامی پیوند برقرار کند؛ و از این حیث، خلأ موجود در ترکیب میان قرآن‌پژوهی، حدیث‌پژوهی و تبیین معاصر اسلامی از شهادت را تا حدی جبران نماید.

الف. گزارش محتوایی مدخل «شهید» در دائرةالمعارف قرآن لیدن

دکتر ویم ریون (Wim Raven)، متخصص زبان عربی، پژوهشگر و مترجم، نویسنده مدخل «شهید» (Shahīd) در جلد سوم دائرةالمعارف قرآن (EQ) است. وی در دانشگاه‌های آمستردام، فرانکفورت و ماربورگ در آلمان به تدریس زبان و ادبیات عربی پرداخته است. ازجمله آثار ترجمه‌شده او می‌توان به ترجمه آلمانی «سیره ابن اسحاق» اشاره کرد. همچنین وی مدخل «سیره» را در جلد پنجم دائرةالمعارف قرآن نگاشته است. در بسیاری از مقالات او کتاب «سیره» از منابع اصلی به شمار می‌رود. هرچند وی نسبت به این اثر نقدهایی نیز مطرح کرده و معتقد است تصویر ارائه‌شده از زندگی پیامبر اسلام در آن کامل نیست، بااین‌حال در مدخل «شهید» نیز در موارد متعددی از این منبع بهره برده است. ویم ریون همچنین در زمینه متون کهن عربی مرتبط با «خاور نزدیک» پژوهش‌هایی انجام داده و برای بخش‌هایی از مجله «Zenith» مقالات متعددی نوشته است.

این مدخل به بررسی مفهوم شهادت در متون اسلامی، به‌ویژه قرآن، حدیث و تفاسیر، و نیز تحولات تاریخی و فکری آن در سنت‌های مختلف اسلامی می‌پردازد. در این مدخل، شهدا به‌طور کلی کسانی معرفی می‌شوند که به سبب ایمان خود و در راه خدا کشته می‌شوند. در چارچوب فکری اهل سنت، مهم‌ترین مصداق شهید کسانی‌اند که در جنگ با دشمنان اسلام جان خود را از دست می‌دهند. نویسنده برای روشن‌تر شدن مفهوم شهادت در اسلام، آن را با مفهوم شهادت در مسیحیت اولیه مقایسه می‌کند. به نظر او، شهدای مسیحی معمولاً افرادی بودند که به‌صورت داوطلبانه و برای حفظ ایمان خود در برابر فشار حکومت‌های مخالف کشته می‌شدند، در حالی که در صدر اسلام، شهادت غالباً در بستر جنگ‌های نظامی و در شرایطی رخ می‌داد که جامعه اسلامی در حال گسترش و پیروزی نظامی بود. در مقابل، در سنت شیعی نوعی برداشت متفاوت از شهادت شکل گرفته است که محور آن شهادت امام حسین (علیه السلام) در واقعه کربلا است. در این نگاه، شهادت بیشتر به‌عنوان پیروزی معنوی و اخلاقی در برابر شکست ظاهری یا سیاسی تلقی می‌شود. به همین دلیل، شیعیان معمولاً بر جنبه نجات‌بخش و رستگارانانه شهادت امام حسین تأکید می‌کنند، درحالی‌که در اندیشه اهل سنت مفهوم شهادت جایگاه حاشیه‌ای‌تری دارد (Raven, "Shahīd", 2003: v3, p282-283).

قرآن کریم در موارد متعدد از کشته‌شدن در راه خدا سخن گفته است، اما واژه «شهید» در قرآن غالباً به معنای «شاهد» یا «گواه» به کار رفته و نه به معنای «کشته‌شده در راه دین». آیاتی

مانند آیه ۷۴ سوره نساء، آیه ۱۱۱ سوره توبه و آیات ۱۵۷ و ۱۵۸ سوره آل عمران به پاداش بزرگ کسانی اشاره دارند که در راه خدا کشته می‌شوند و بیان می‌کنند که خداوند در برابر جان و مال مؤمنان، بهشت را به آنان وعده داده است. یکی از مهم‌ترین آیات مرتبط با این موضوع، آیه ۱۶۹ سوره آل عمران است که می‌فرماید کشته‌شدگان در راه خدا مرده نیستند؛ بلکه نزد پروردگارشان زنده‌اند و روزی داده می‌شوند. این آیه مبنای بسیاری از باورهای بعدی درباره حیات شهدا پس از مرگ شده است. نویسنده همچنین به آیه ۱۴۰ سوره آل عمران اشاره می‌کند که در آن از «شهدا» یاد شده است. به گفته او، مفسران اولیه مانند طبری این آیه را در زمینه جنگ احد تفسیر کرده و مقصود از شهدا را کشته‌شدگان در جنگ دانسته‌اند. در آیه ۶۹ سوره نساء نیز واژه «شهدا» در کنار پیامبران، صدیقان و صالحان آمده است که برخی مفسران آن را به کشته‌شدگان در راه خدا تفسیر کرده‌اند (Ibid: p283).

معنای اصطلاحی «شهید» بیشتر در ادبیات حدیثی و تفسیری شکل گرفته است. هرچند واژه «شهید» در قرآن وجود دارد، اما معنای «کشته‌شده در راه دین» عمدتاً از طریق احادیث و تفسیرهای بعدی تثبیت شده است. در این زمینه، نویسنده به تأثیر احتمالی سنت مسیحی نیز اشاره می‌کند. در زبان یونانی واژه «martyrs» و در زبان سریانی واژه «saheda» ابتدا به معنای «شاهد» بودند؛ اما بعدها معنای «شهید» پیدا کردند. به نظر او، تحول مشابهی در کاربرد واژه «شهید» در سنت اسلامی نیز رخ داده است. تفاسیر و احادیث اسلامی درباره وضعیت شهیدان، پاداش آنان و ویژگی‌های خاصشان بسیار گسترده است. بسیاری از این مباحث در منابعی مانند تفسیر طبری، و مجموعه‌های حدیثی نقل شده‌اند (Ibid: p284).

در منابع حدیثی برای شهیدان امتیازات فراوانی ذکر شده است. این امتیازات در روایات مختلف با تعدادهای متفاوت بیان شده‌اند، اما مشهورترین آن‌ها شامل موارد زیر است: آمرزش گناهان با نخستین قطره خون، مشاهده جایگاه خود در بهشت، پوشاندن جامه ایمان، ازدواج با حوریان بهشتی، رهایی از عذاب قبر، امنیت از هراس روز قیامت، دریافت تاج شرف و حق شفاعت برای گروهی از نزدیکان. در برخی روایات گفته شده است که هنوز خون شهید خشک نشده که همسران بهشتی به استقبال او می‌آیند. چنین روایت‌هایی باعث شده است این تصور شکل گیرد که شهیدان بلافاصله پس از مرگ وارد بهشت می‌شوند (Ibid: p285).

یکی از موضوعات مهم در منابع اسلامی، محل اقامت شهیدان پس از مرگ است. برخی روایات نشان می‌دهند که آنان مستقیماً وارد بهشت می‌شوند. اما در برخی تفاسیر آمده است که شهیدان در نزدیکی بهشت و در حالتی میانجی قرار دارند و از نعمت‌های بهشتی بهره‌مند می‌شوند. برای حل این مسئله، در احادیث روایتی مشهور به «حدیث پرندگان» نقل شده است. بر اساس این روایت، ارواح شهیدان به شکل پرندگان سبزرنگ در بهشت یا در نزدیکی آن زندگی می‌کنند و از میوه‌های بهشتی بهره می‌برند. در برخی نقل‌ها گفته شده است که این پرندگان در چراغ‌هایی آویخته از عرش خدا قرار دارند. در برخی نسخه‌های این روایت نیز آمده است که خداوند از شهیدان می‌پرسد آیا آرزویی دارند و آنان درخواست می‌کنند به دنیا بازگردند تا دوباره در راه خدا کشته شوند. این درخواست پذیرفته نمی‌شود، اما به آنان وعده داده می‌شود که جایگاهشان به دیگران شناسانده خواهد شد (Ibid).

در دوره‌های بعدی تاریخ اسلام، مفهوم شهادت در ارتباط با جهاد نظامی در برخی مقاطع تاریخی اهمیت بیشتری یافت. برای مثال، در زمان فتوحات عثمانی یا در جریان مقاومت مسلمانان در برابر قدرت‌های استعمارگر اروپایی، کشته‌شدگان جنگ به عنوان شهید شناخته می‌شدند. باین حال، در آثار برخی متفکران مهم مانند ابن تیمیه، یا وجود تأکید فراوان بر جهاد، بحث درباره شهادت چندان گسترده نیست (Ibid: p285).

در قرن بیستم، با ظهور جنبش‌های اسلام‌گرای سیاسی و نظامی، مفهوم شهادت بار دیگر اهمیت ویژه‌ای یافت. یکی از مهم‌ترین چهره‌هایی که این مفهوم را در گفتمان معاصر برجسته کرد حسن البنا، بنیان‌گذار اخوان المسلمین بود. او در رساله «الجهاد» آیات و احادیث مربوط به فضیلت شهادت را گردآوری کرده و آن را به عنوان آرمانی دینی مطرح کرد. پس از کشته شدن حسن البنا توسط پلیس مصر، پیروان او وی را شهید دانستند. بعدها نیز سید قطب، نظریه‌پرداز برجسته اخوان المسلمین، با آثار خود به ترویج گفتمان شهادت در میان جریان‌های اسلام‌گرا کمک کرد (Ibid).

در سنت شیعی کلاسیک، به دلیل باور به غیبت امام دوازدهم، امکان اعلان جهاد رسمی محدود بود؛ اما از دهه ۱۹۶۰ میلادی برخی متفکران شیعه مانند علی شریعتی، آیت‌الله طالقانی و مرتضی مطهری برداشت‌های جدیدی از جهاد و شهادت ارائه کردند. پس از انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۹۷۹، مفهوم شهادت در فضای ایدئولوژیک انقلاب اهمیت زیادی یافت. در جریان جنگ ایران و عراق، فرهنگ شهادت‌طلبی در میان نیروهای نظامی و حتی نوجوانان ترویج شد. همچنین

در لبنان، گروه حزب الله از دهه ۱۹۸۰ عملیات انتحاری علیه اسرائیل و آمریکا را با الهام از مفهوم شهادت سازمان دهی کرد. در فلسطین نیز برخی گروه ها عاملان عملیات انتحاری را شهید می دانند و آنان را ادامه دهنده سنت مبارزان اسلامی معرفی می کنند (Ibid: p286).

بررسی و تحلیل اجمالی

بررسی مدخل «شهید» در دایرةالمعارف قرآن (EQ)، نشان دهنده سیطره یک رویکرد پدیدارشناختی تاریخی و مقایسه ای است که می کوشد تحول معنایی این واژه را از مجرای وام گیری زبانی و الگوپردازی از سنت های پیشین تحلیل کند. نویسنده با تمرکز بر ریشه شناسی واژه «شهید» مدعی است که این مفهوم در متن قرآن عمدتاً در معنای لغوی «شاهد و گواه» به کار رفته و تطور آن به معنای اصطلاحی «کشته شده در راه دین» تحت تأثیر الهیات مسیحی و وازگان یونانی (Martyrs) و سربانی (Saheda) شکل گرفته است. این فرضیه با نادیده گرفتن پویایی درونی متن قرآن، این واقعیت را مکتوم می دارد که اگرچه واژه «شهید» در بستر نزول در معنای گواه به کار رفته، اما ساختار مفهومی و حقیقت دکترین شهادت با تعابیری اصیل همچون «قُتِلُوا فِی سَبِيلِ اللَّهِ» و ترسیم حیات برزخی متعالی برای آنان (نظیر آیه ۱۶۹ سوره آل عمران) در تاروپود وحی اسلامی بنیان نهاده شده و نیازمند گرده برداری از سنت های بیرونی نبوده است.

در همین راستا، نویسنده با اتخاذ یک سنخ شناسی تقلیل گرایانه، دست به دوگانه سازی میان سنت سنی و شیعی می زند؛ بدین ترتیب که شهادت در تسنن را امری پیوسته با فتوحات و بسط نظامی حاکمیت قلمداد می کند و در مقابل، شهادت شیعی را حول محور واقعه عاشورا، پدیده ای «رستگاران» و نجات بخش معرفی می نماید. این تحلیل که آشکارا مفهوم شهادت امام حسین (ع) را با الهیات فدیّه و مصائب عیسی مسیح همسان پنداری می کند، از درک حقیقت پویای مکتب عاشورا ناتوان است؛ چراکه در تفکر شیعی، شهادت کربلا نه یک انفعال مصیبت بار برای آمرزش گناهان امت، بلکه کنشی آگاهانه و مصلحانه در جهت نفی استبداد و احیای ارزش های اصیل اسلامی است که کارکردی مسئولیت ساز و محرک در طول تاریخ داشته است. علاوه بر این، تقلیل دادن پاداش های اخروی شهید به جنبه های مادی و حسی منعکس شده در برخی روایات عامه (مانند پرنده گان سبز معلق در عرش)، مانع از آن شده که نگارنده به ابعاد توحیدی و عرفانی شهادت همچون فناء فی الله و نیل به «مقام لقاء» و نظر به وجه الله که غایت نهایی شهید در معارف اسلامی است، راه یابد.

سرانجام، این خوانش پدیدارشناختی در تحلیل تحولات قرن بیستم، با فروکاهیدن مفهوم شهادت به یک «ابزار بسیج توده‌ای» و «تاکتیک جنگی صرف» در جریان جنبش‌های اسلام‌گرایی معاصر، عملاً مرزهای ظریف معرفتی و فقهی میان مجاهدت استشهادهی و اقدامات انتحاری را مخدوش می‌سازد. نویسنده با ترسیم یک خط مستقیم از نظریه‌پردازی متفکرانی چون حسن البنا، سید قطب، شریعتی و مطهری به سمت عملیات‌های انتحاری، شهادت را از یک فضیلت قدسی تمدن‌ساز به یک ابزار سیاسی در جهت خشونت تقلیل می‌دهد. در تضاد با این نگاه شرق‌شناسانه، تبیین اندیشمندان معاصر جهان اسلام نشان می‌دهد که شهادت نه یک تاکتیک دفاعی بن‌بست‌گرا، بلکه یک «سبک زندگی آرمان‌گرایانه» و الگویی معرفتی است که در آن، ایثار جان در راه اهداف بلندمدت مشترک، در جهت نفی فردگرایی مدرن و برای رشد و سعادت کل بشریت صورت می‌پذیرد.

ب. امتیازات و نکات قوت مدخل «شهید»

۱. استفاده به‌جا و مناسب از آیات قرآن

میزان استناد به آیات قرآن در این مدخل، با وجود محوریت موضوع، در سطح یک «پیکره استنادی گزینشی و زیربنایی» (مشمول بر حدود ۱۰ موضع قرآنی) است. نویسنده با تفکیک میان کاربرد واژگانی «شهید» (در معنای گواه) و گزاره‌های توصیفی «قتل فی سبیل‌الله»، آیاتی نظیر ۱۴۰ آل عمران، ۶۹ نساء و ۱۹ حدید و... را برای تبیین تطور معنایی واژه به کار گرفته است (Ibid: p282-283).

۲. مقایسه فرهنگ شهادت در تشیع، اهل تسنن و مسیحیت

در رویکرد اهل سنت، شهادت عمدتاً به کشته‌شدن در جهاد و نبرد با دشمنان اسلام پیوند می‌خورد و در دوره‌های متأخر، مفهوم شهادت با فتوحات عثمانی و سپس اسلام‌گرایی سیاسی بازفعال می‌شود. در این مدخل بر این نکته هم تأکید شده که در برخی متون سنی، به‌جای تحلیل نظری شهادت، بیشتر روایت‌های فضیلت‌محور و پاداش‌محور آمده است. در رویکرد شیعی محور اصلی شهادت امام حسین (علیه السلام) و کربلاست. شهادت در اینجا بیشتر به‌صورت پیروزی اخلاقی/معنوی در برابر شکست ظاهری و نیز رستگاری‌بخش فهم می‌شود. در این مدخل به تفاوت

سنت شیعی با الگوی سنتی اشاره شده و از تحول مفهومی شهادت در قرن بیستم در میان متفکران شیعه هم یاد کرده است. در رویکرد مسیحی مقایسه با مسیحیت صریحاً وجود دارد: شهید مسیحی کسی است که برای حفظ ایمان و در برابر فشار حکومت‌ها کشته می‌شود. همچنین به هم‌ریشگی/تحول زبانی واژه «شهید» با martyrs و saheda اشاره شده است. در متن مدخل، این مقایسه به عنوان زمینه‌ای برای بحث درباره تطبیق شهادت اسلامی با الهیات مسیحی آمده است (Ibid: p283).

۳. پرهیز از پیش‌داوری و برجسب‌زنی در پژوهش درباره اسلام

نویسنده با وجود بهره‌گیری از رویکرد تاریخی-پدیدارشناختی و تلاش آغازین برای پرهیز از برجسب‌زنی‌های مستقیم و تقلیل‌گرایی‌های رایج در شرق‌شناسی کلاسیک، در بخش‌های پایانی و تحلیل معاصر خود، نتوانسته است بی‌طرفی علمی را به‌طور کامل حفظ کند. وی با به‌کارگیری تعبیری هم‌چون «cannon fodder» برای توصیف داوطلبان دفاع مقدس در ایران و تقلیل انگیزه‌های متعالی شهادت‌طلبی به امور مادی و محرک‌های جنسی (تأکید مفرط بر حورالعین)، عملاً دچار نوعی پیش‌داوری روش‌شناختی شده است. وی با پیوند زدن ساختاری میان آموزه‌های جهاد قرآنی و کنش‌های انتحاری مدرن بدون تفکیک میانی فقهی و کلامی آن‌ها، عملاً مرز میان «جهاد دفاعی مشروع» و «تروریسم» را مخدوش ساخته و به‌جای تحلیل پدیدارشناسانه، به ترویج انگاره‌های فروکاست‌گرایانه درباره خشونت‌آمیز بودن ذاتی مفاهیم اسلامی روی آورده است. (Ibid: p286)

۴. تحلیل تاریخی بر پایه منابع دست‌اول در سیره و تاریخ اسلام

این مدخل از منظر اتکا به منابع اصیل و دست‌اول سنتی (مانند تفاسیر کلاسیک طبری و مقاتل، و جوامع روایی همچون صحاح و سنن)، از وجاهت علمی و غنای استنادی قابل‌توجهی برخوردار است؛ به‌طوری‌که نویسنده تلاش کرده سیر تطور واژه را از لایه وحیانی (قرآن) تا متون سیره و تاریخ (مانند سیره ابن‌اسحاق) ردیابی کند (Ibid: p286-287).

ج. کاستی‌های و نکات منفی مدخل «شهید»

۱. ضعف در منابع اصیل و شیوه استناددهی

اصالت این مدخل به دلیل فقدان توازن مذهبی دچار خدشه شده است؛ نویسنده با وجود پرداختن به مفاهیم شهادت در مکتب تشیع، به شکلی نامتعارف از منابع بنیادین تفسیری و روایی شیعه (همچون کتب اربعه و تفاسیر مائور) غفلت ورزیده و عمدتاً بر گزارش‌های تاریخی یا تحلیل‌های مستشرقان تکیه کرده است (Ibid: p286-287).

۲. تکیه بر منابع تاریخی و کم‌توجهی به تفاسیر و احادیث

در این مدخل، نویسنده بیش از آنکه مفهوم «شهید» را از درون منابع تفسیری و حدیثی دست‌اول و در بستر نظام معنایی قرآن و سنت بازسازی کند، آن را در امتداد گزارش‌های تاریخی، سیره‌ای و تحولات اجتماعی-سیاسی دنبال کرده است. نتیجه آن شده که شهادت، به جای آنکه نخست به مثابه یک مفهوم قرآنی-اعتقادی با پشتوانه تفسیری و روایی تحلیل شود، بیشتر به صورت یک پدیده تاریخی و اجتماعی تصویر شده است؛ یعنی توجه نویسنده بیشتر معطوف به نمودهای بیرونی شهادت در جنگ‌ها، تحولات فرقه‌ای و جنبش‌های معاصر است تا به میانی معرفتی و الهیاتی آن در متون اصیل اسلامی. غلبه رویکرد تاریخی، به ویژه از آن رو محل نقد است که در موضوعی چون شهادت، منابع تفسیری جایگاه تبیین دلالت‌های قرآنی آیات را دارند و منابع حدیثی دست‌اول نیز چارچوب فضائل، احکام و مراتب شهید را روشن می‌سازند. وقتی این لایه بنیادی کم‌رنگ شود، تحلیل نهایی ناخواسته از «فهم درونی اسلامی» فاصله می‌گیرد و به سمت توصیف‌های بیرونی و گاه جامعه‌شناختی متمایل می‌شود. بر این اساس، اشکال اصلی آن نیست که نویسنده از منابع تاریخی استفاده کرده، بلکه این است که توازن روشی را حفظ نکرده و تاریخ را بر تفسیر و حدیث غلبه داده است؛ در نتیجه، تصویر ارائه شده از شهادت، بیشتر «تاریخ کاربرد» این مفهوم است تا «حقیقت دینی و تفسیری» آن. (Ibid: p286).

۳. نبود جمع بندی در انتهای مباحث

در این مدخل، مطالب به صورت پراکنده و غیرجمع بندی شده عرضه شده اند؛ به گونه ای که نویسنده پس از طرح واژه شناسی، آیات، روایات، فضائل شهید، و سپس تحولات تاریخی و معاصر، در پایان به یک نتیجه گیری منسجم برای پیوند دادن این لایه ها دست نمی یابد. همین فقدان جمع بندی موجب می شود خواننده نتواند به روشنی دریابد که «شهید» در نگاه نویسنده دقیقاً چه حقیقتی دارد؛ آیا مفهومی قرآنی-کلامی است، یا عنوانی فقهی، یا پدیده ای تاریخی-سیاسی، یا صرفاً یک الگوی رنج و فداکاری. از این رو، پراکندگی ساختاری مدخل، فهم دقیق ابعاد معنایی «شهادت» را دشوار کرده است. اگر نویسنده در پایان، مؤلفه های اصلی بحث را در یک چارچوب تحلیلی واحد گرد می آورد، نسبت میان شهادت در قرآن، حدیث، تاریخ و سنت های مختلف اسلامی روشن تر می شد. اما در وضع موجود، متن بیشتر به مجموعه ای از گزارش های متوالی شباهت دارد تا یک تحلیل نهایی منسجم؛ و همین امر، هم انسجام علمی مدخل را کاهش داده و هم امکان درک جامع از مفهوم «شهید» را محدود کرده است (Ibid: p282-287).

د. بررسی و نقد مدخل «شهید» دائرة المعارف قرآن (EQ)

در این پژوهش، مدخل «شهید» در دائرة المعارف قرآن لیدن، نوشته ویم ریون، از منظر مفهومی و منبع شناختی بررسی و نقد می شود. اهمیت این مدخل از آن روست که مفهوم «شهید» در سنت اسلامی، به ویژه در قرانت شیعی، جایگاهی بنیادین در الهیات، تفسیر و فرهنگ دینی دارد. از این رو، باید روشن شود که تعریف و تحلیل ارائه شده در این مدخل تا چه اندازه با منابع اصیل قرآنی، حدیثی و تفسیری هماهنگ است. این بررسی می کوشد با نگاهی انتقادی، قوت ها، کاستی ها و جهت گیری های احتمالی این مدخل را به اختصار نشان دهد.

۱. تعریف شهید

در تعریفی که ویم ریون، نویسنده مدخل «شهید» در دائرة المعارف قرآن کرده است، این واژه دارای سه مؤلفه هست: مرگ به علت ایمان و پیشرفت اسلام، کشته شدن توسط دیگران، و کشته شدن در حین جنگ با کفار. با توجه به اینکه تعریف باید جامع و مانع باشد، چنین تعریفی از شهید صحیح نیست؛ زیرا مفهوم جهاد در آن به خوبی منعکس نشده است (Raven, "Shahīd", 2003: v3, p282).

بررسی و نقد

«شهید» در لغت از ریشه «شهد» و مصدر آن «شهادت» است و در اصل به معنای «حضور»، «آگاهی» و «اعلام» می‌آید؛ زیرا در شهادت دادن، هم دانستن لازم است، هم حاضر بودن، و هم اعلام و اظهار (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۳/ ۲۲۱). صاحب مفردات معتقد است: این واژه دلالت بر «حضور همراه با مشاهده» دارد؛ خواه مشاهده با چشم ظاهر باشد یا با چشم دل (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۳۶۵). با این حال، گاهی «شهود» تنها در معنای «حضور» به کار می‌رود، بی آنکه لزوماً مفهوم «مشاهده» را دربرداشته باشد؛ اما کاربرد رایج‌تر و دقیق‌تر آن است که «شهود» را به معنای «حضور» و «شهادت» را به معنای «حضور همراه با مشاهده» بدانیم (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷: ۸۷/۳).

شهادت در اصطلاح در معنای خاص و عام استعمال می‌شود. در معنای خاص «شهادت» عبارت است از کشته شدن در میدان نبرد در راه خدا (فی سبیل الله) که در فقه اسلامی احکام ویژه‌ای بر آن مترتب است؛ از جمله آن که شهید نیازی به غسل و کفن ندارد و با همان لباس آغشته به خون به خاک سپرده می‌شود؛ اما در معنای عامش، شهادت شامل هر موردی است که انسان در مسیر انجام وظیفه الهی (فی سبیل الله) کشته شود یا حتی جان بسپارد؛ از این رو هرکس در حال انجام چنین وظیفه‌ای، به هر شکلی از دنیا برود، «شهید» است (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۷۴: ۴۰۷/۲۱).

بیانات رهبر شهید درباره مفهوم شهید و شهادت جنبه تعریف اصطلاحی ندارد؛ ولی مفهوم شهادت و شهید را به خوبی ترسیم می‌کند. وی در یکی از بیانات خود فرمودند: «شهادت بدین معنا است که يك انسان برترین و محبوبترین سرمایه دنیوی خویش را نثار آرمانی سازد که معتقد است زنده ماندن و بارور شدن آن، به سود بشریت است.» (بیانات در خطبه‌های نماز عید فطر، ۱۳۸۱/۰۹/۱۵)

امام شهید درباره فرهنگ شهادت نیز می‌فرماید: «فرهنگ شهادت یعنی فرهنگ تلاش کردن با سرمایه‌گذاری از خود برای اهداف بلندمدت مشترک بین همه مردم؛ که البته در مورد ما آن اهداف، مخصوص ملت ایران هم نیست، برای دنیای اسلام بلکه برای جهان بشریت است.» (بیانات در دیدار اعضای ستادهای «کنگره شهدای امور تربیتی»، «کنگره شهدای دانشجوی»، و «کنگره شهدای هنرمند»، ۱۳۹۳/۱۱/۲۷).

وی در بیان دیگر به جانفشانی شهید در راه خدا (فی سبیل الله) اشاره کرده و می‌فرماید: «آن چیزی که ما باید به آن افتخار بکنیم، این است که رسم شهادت و سنت الهی قتل فی سبیل الله، با نظام اسلامی زنده شد.» (بیانات در دیدار جمعی از دانش‌آموزان شاهد و مسئولان بنیاد شهید سراسر کشور، ۱۳۶۸/۰۵/۲۵).

تحلیل لغوی و اصطلاحی واژه «شهید» نشان‌دهنده یک تلازم ذاتی میان «معرفت» و «فعل» است. برخلاف برخی دیدگاه‌های پدیدارشناختی که شهادت را صرفاً یک رخداد فیزیکی در میدان نبرد می‌انگارند، ریشه لغوی این واژه (شهد) بر «حضور آگاهانه» دلالت دارد. در این تبیین، شهید پیش از آنکه در خون خود غوطه‌ور شود، به مقام «مشاهده قلبی» رسیده است. این بدان معناست که شهادت در اسلام، فراتر از یک مرگ متهورانه، نوعی «گواهی دادن عینی» بر حقیقتی متعالی است که فرد با حضور در صحنه و اعلام وفاداری به حق، آن را به اثبات می‌رساند.

در دیدگاه رهبری، اصطلاح شهادت از چارچوب محدود احکام فقهی (مانند عدم نیاز به غسل و کفن) فراتر رفته و ساحت «غایت‌شناختی» پیدا می‌کند. ایشان با تأکید بر نثار «محبوب‌ترین سرمایه دنیوی»، شهادت را نه یک پایان، بلکه یک «سرمایه‌گذاری راهبردی» برای بارور شدن آرمان‌های انسانی معرفی می‌کنند. در این قرائت، ارزش شهادت به میزان تأثیر آن در «سود بشریت» گره خورده است؛ لذا شهید از یک قهرمان ملی یا مذهبی صرف، به یک کارگزار تمدن‌ساز بدل می‌شود که با مرگ خود، مسیر حیات آرمانی جوامع را هموار می‌سازد. تحلیل «فرهنگ شهادت» در بیانات مذکور، پرده از یک نظام اخلاقی-اجتماعی برمی‌دارد که در تضاد مبنایی با اومانیسم سکولار و فردگرایی مدرن است. در این دیدگاه، شهادت به معنای «تلاش با سرمایه‌گذاری از خود برای اهداف بلندمدت مشترک» تعریف شده است. این گذار از «من» به «ما» و ترجیح منافع کلان جهان بشریت بر حیات فردی، نشان‌دهنده آن است که فرهنگ شهادت در اندیشه اسلامی، یک سازوکار دفاعی صرف نیست، بلکه یک «سبک زندگی» ایثارگرانه است که بقای ارزش‌های متعالی را در طول تاریخ تضمین می‌کند.

نکته برجسته در اندیشه رهبری، تأکید بر «احیای رسم شهادت» به واسطه نظام اسلامی است. این نگاه حاکی از آن است که شهادت نباید به مثابه یک مفهوم تاریخی در صدر اسلام نگریسته شود. ایشان با پیوند زدن «سنت الهی قتل فی سبیل الله» به ساختار سیاسی-اجتماعی معاصر، شهادت را به عنوان یک «قدرت نرم» و محرک تمدن‌ساز مطرح می‌کنند. این رویکرد، در واقع پاسخی عملی به خوانش‌های تقلیل‌گرایانه شرق‌شناسانه است که می‌کوشند شهادت را صرفاً در بستر منازعات تاریخی اولیه محدود کرده و از پتانسیل تحول‌آفرین آن در جهان معاصر غفلت ورزند.

۲. مفهوم شهید در قرآن

ویم ریون، نویسنده مدخل «شهید» در دائرة المعارف قرآن لیدن با اشاره به اینکه لفظ «شهید» در قرآن به معنای مصطلح آن نیامده است؛ اما برخی از آیات نازل شده در سوره‌های مدنی مربوط به شهادت و کشته شدن در راه خدا هستند؛ مانند آیه ۷۴ سوره نساء، ۱۱۱ سوره توبه، و آیات ۱۵۷-۱۵۸ سوره آل عمران. همچنین برخی از مفسران، همانند طبری و مقاتل بن سلیمان را نام می‌برد که عبارت «شهداء» در آیاتی مانند آیه ۱۴۰ سوره آل عمران و ۶۹ سوره نساء را به کشته شدگان در راه خدا تفسیر کرده‌اند. در ادامه ویم ریون با ارجاع مخاطب خود به تفسیر طبری ذیل آیات ۱۵۴ سوره بقره، و ۱۶۹ آل عمران، مطالب خویش را برای مطالعه بیشتر درباره شهید و شهادت در قرآن هدایت می‌کند (Raven, "Shahīd", 2003: v3, p283).

بررسی و نقد

در قرآن کریم واژه‌های «شهید» و «شهداء» ۵۵ بار به کار رفته‌اند و در اغلب موارد معانی‌ای چون گواه، حجت، حاضر و آگاه را افاده می‌کنند. برای نمونه، در آیه «لَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ» (بقره: ۱۴۳) واژه «شهداء» به معنای حجت و راهنما، در آیه «لَمْ أَكُنْ مَعَهُمْ شَهِيدًا» (نساء: ۷۲) به معنای حاضر، و در آیه «كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا» (نساء: ۷۹) به معنای آگاه و ناظر بر همه چیز آمده است. همچنین در برخی آیات، این واژه به معنای گواهی دادن از روی علم به کار رفته است. از بررسی آیات قرآن چنین برمی‌آید که مفهوم «شهید» اصطلاحی با عنوان «کشته شده در راه خدا» ارتباط دارد. آیاتی مانند «وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ...» (بقره: ۱۵۴)، «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ» (آل عمران: ۱۶۹)، «وَمَنْ يُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيُقْتَلْ أَوْ يَغْلِبْ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا» (نساء: ۷۴) و «إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةُ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَ يُقْتَلُونَ...» (توبه: ۱۱۱) به جای به کار بردن واژه «شهید»، از تعبیر «کشته شدن در راه خدا» استفاده کرده‌اند و بر مقام والای چنین افرادی تأکید دارند. هرکدام از آیاتی که به مقام شهید اشاره دارد دربردارنده مفاهیمی همچون حیات و شادی ابدی شهید (بقره: ۱۵۴؛ آل عمران: ۱۶۹)، معیت با انبیا، صدیقین و صالحان (آل عمران: ۱۶۹)، از بین رفتن ترس و خوف (آل عمران: ۱۷۰)، محفوظ ماندن اعمالشان نزد خدا (محمد: ۴)، هدایت و اصلاح راه (محمد: ۵)، آمرزش و رحمت الهی (آل عمران: ۱۵۸-۱۵۹؛ ۱۹۰)، وفادار به عهد الهی (احزاب: ۲۳)، و تجارتی بی‌نظیر (توبه: ۱۱۱) هستند.

بر پایه آیه «وَمَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصَّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ...» (آل عمران: ۱۶۹)، بسیاری از مفسران شیعه و اهل سنت واژه «شهداء» را به معنای کشته شدگان در راه خدا دانسته‌اند. فخر رازی «شهید» را کسی معرفی می‌کند که با جان فشانی خود، حقانیت دین الهی را گواهی می‌دهد و از همین رو شهید نامیده می‌شود (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۱۳۵/۱۰). همچنین در برخی روایات تفسیری، مصادیقی همچون امیرالمؤمنین علی (علیه السلام)، جعفر طیار، حمزه عموی پیامبر، امام حسن (علیه السلام) و امام حسین (علیه السلام) از جمله «شهداء» شمرده شده‌اند (بحرانی، ۱۴۱۶: ۱۲۵/۲-۱۲۷). غالب مفسران فریقین (طوسی، بی تا، ۲۵۰/۳؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۱۱/۳؛ طبری، ۱۴۱۲: ۱۰۳/۵؛ قرطبی، ۱۳۶۴: ۲۷۲/۵؛ ابن عاشور، بی تا، ۱۸۲/۴) نیز تصریح کرده‌اند که مراد از «شهداء»، کسانی هستند که برای اقامه حق و رضای الهی در راه خدا کشته می‌شوند. بنابراین، از مجموع آیات و تفاسیر چنین برمی‌آید که در فرهنگ قرآنی، عنوان «شهید» بر مقتول فی سبیل الله اطلاق می‌شود. علامه طباطبائی بر این باور است که واژه «شهید» و «شهدا» در قرآن کریم به معنای «گواهان بر اعمال» به کار رفته است و نه کشته شدگان در میدان نبرد. به اعتقاد وی، در هیچ یک از کاربردهای قرآنی ریشه «شهد»، واژه «شهید» مستقیماً به معنای مقتول در جنگ نیامده، بلکه مراد افرادی هستند که بر کردار و اعمال مردم گواهی می‌دهند (طباطبائی، ۱۴۱۷: ۴۰۷/۴). وی معتقد است که بین اصطلاح روایی و اصطلاح قرآنی شهید تفاوت وجود دارد. در قرآن کریم منظور از «شهید» گواهان اعمال انسان‌هاست، ولی در لسان روایات منظور از «شهید» کشته شدگان در راه خدا هستند (همان: ۱۷۹/۱). «شهید» به معنای کشته شده در میدان نبرد، از کاربردهای شناخته شده قرآنی نیست، بلکه از اصطلاحات پدیدآمده در فرهنگ اسلامی است که بیشتر از روایات تأثیرپذیر بوده است (همان: ۲۹/۴).

رهبر شهید، امام خامنه‌ای (مد ظله) با تفسیر «شهداء» در آیه ۶۹ نساء به کشته شدگان در نبرد حق و باطل می‌فرماید: «قرآن کریم در سوره حمد که هر روز تکرار می‌کنیم، می‌گوییم «أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ»، (حمد/۶) این «أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ» همین شهدايند ديگر؛ يکي از مصاديق بزرگ شهدا «أُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصَّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَ الصَّالِحِينَ» (نساء/۶۹) [هستند؛] اينها جزو «أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ» هستند، يک عده هم نه، «أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ» هستند که «غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَ لَا الضَّالِّينَ» (حمد/۷) هستند که نه مغضوب واقع شدند، نه گمراه شدند؛ شهدای ما از اين قبيلند؛ [چون] شهيد از دنيا رفته‌اند؛ پس راه اينها را ما يابستی دنبال کنیم و ياد بگيريم و استفاده کنیم و اين را به نسلهاي گوناگون تعليم بدهيم.» (بیانات در دیدار دست‌اندرکاران کنگره ۲۰۰۰ شهید استان بوشهر، ۱۳۹۸/۱۰/۲۳)

رهبر شهید انقلاب در بیان گستره مفهوم شهید در لسان قرآن می‌فرماید: «جانبازان هم مثل شهدا هستند. به این نکته مهم دقت کنید: جانبازان هم مثل شهدا هستند. آن اقدامی که شهید کرد، جانباز هم کرده است. همتی را که شهید به خرج داد، جانباز هم به خرج داده است. جانباز هم مانند شهید از جاذبه‌ها گسسته و قیدوبندها را رها کرده است. شهید را خدا به بهترین شکل اجر داد و به مقامی رسانید. ﴿وَفِي ذَلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ﴾ (مطففین/۲۶)؛ هر که می‌خواهد بر کسی غبطه بخورد، بر شهید شدن او غبطه بخورد. گوارایشان باد! خوشا به حالشان!؛ اما خدای متعال جانبازانی را که در راه او جنگیدند و جام شهادت نوشیدند، وارد مرحله جدیدی کرده است که اگر در این مرحله بتوانند از عهده امتحان الهی بر آیند، هرگاه از دنیا بروند - ولو در رختخوابشان - شهید محسوب می‌شوند. اینها نیز از اجر الهی بهره‌مند می‌شوند. ﴿مَنْ بَعْدَ مَا أَصَابَهُمُ الْقَرْحُ﴾ (آل عمران: ۱۷۲)؛ پس از آن که در راه خدا مجروح شدند و از عهده امتحان الهی برآمدند، ﴿لَلَّذِينَ أَحْسَنُوا مِنْهُمْ وَاتَّقُوا أَجْرٌ عَظِيمٌ﴾؛ برایشان اجر عظیمی است. «بیانات در حسینیه‌ی «عاشقان کربلا» ساری، ۱۳۷۴/۰۷/۲۲».

رهبر شهید انقلاب اسلامی در تفسیر عبارت «فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ» می‌فرماید: «یعنی وقتی شما در راه خدا مجاهدت میکنید، چنین نیست که بزوی جانت را دودستی بدهی دست دشمن و بگویی بگش؛ نه آقا! شما هم ضربه می‌زنی به او. این مرزبان ما که در مرزها به شهادت میرسد. قیلس مبالغ زیادی ضربه به دشمن زده، مانع نفوذ دشمن شده، جلوی توطئه دشمن را گرفته، جلوی فساد دشمن را گرفته؛ این جوان ما که در دفاع از حرم، در قلان کشور خارجی در مقابل داعش ایستاده و شهید شده، قبل از اینکه شهید بشود، صد ضربه به او زده، جلوی او را گرفته، اهداف او را ناکام کرده، پدر او را درآورده، حالا هم شهید میشود. فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ؛ هم میکشند، بعد هم خودشان کشته میشوند.» (بیانات در دیدار خانواده‌های شهدای مرزبان و مدافع حرم، ۱۳۹۶/۰۳/۲۸).

رهبر فقید انقلاب در تبیین مفهوم «شهید» به تفاوت میان «اسلام ناب محمدی» و «اسلام آمریکایی» اشاره کرده و معتقد است: اسلام آمریکایی ظاهری اسلامی دارد، اما در عمل با طاغوت، صهیونیسم و قدرت‌های استکباری همراه است و در مسیر اهداف دشمنان اسلام حرکت میکند. وی تأکید می‌کند گروه‌هایی که به نام اسلام، خشونت و آشوب ایجاد میکنند، در حقیقت در جهت مخالف تعالیم واقعی اسلام قرار دارند؛ زیرا قرآن مؤمنان را از وابستگی و همراهی با دشمنان دین نهی کرده است.

استناد به آیه «الَّذِينَ آمَنُوا يقاتلون في سبيل الله...» نشان می‌دهد که معیار شهید شدن در مکتب امامین انقلاب، حرکت در مسیر الهی یا طاغوتی است. محور اصلی سخن این است که انس عمیق با معارف قرآن و پیوند قلبی با خدا، میتواند مسلمانان را از انحراف، فریب دشمنان و خیانت به مسیر الهی حفظ کند و عاقبت او را ختم به شهادت کند (بیانات در محفل انس با قرآن، ۱۳۹۳/۰۴/۰۸).

حضرت آیت الله شهید خامنه‌ای رحمته الله علیه درباره مظهر ایمان شهید نیز می‌فرماید: «عنوان «شهید» یک عنوانی است که نباید از آن آسان عبور کرد. در کلمه «شهید»، مجموعه‌ای از ارزشهای دینی و ملی و انسانی نهفته است... اما مسائل دینی؛ اولین چیزی که شهید به یاد انسان می‌آورد، جهاد فی سبیل الله است؛ شهید در راه خدا حرکت کرده، مجاهدت کرده، به شهادت رسیده. شهید مظهر ایمان صادق است: صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ (۱) این همان «قَضَىٰ نَحْبَهُ» است؛ مظهر صداقت است، مظهر عمل صالح است. چه عملی اصلح از رفتن در راه خدا و تقدیم کردن همه وجود خود، همه هستی خود به این راه؟ ایمان صادق، عمل صالح. این جنبه دینی که حالا در همین کلمات کوتاه، دنیایی از معارف نهفته است. معارف ملی؛ شهید و شهادت از جمله چیزهایی است که هویت ملی را برجسته می‌کند و رتبه هویت ملی را بالا می‌برد.» (بیانات در دیدار دست‌اندرکاران کنگره شهدای استان قم، ۱۴۰۱/۰۸/۰۸).

رهبر شهید انقلاب در تبیین مفهوم حقیقی «شهید» در اسلام و انقلاب اسلامی می‌گوید: شهادت، صرفاً کشته شدن در جنگ نیست. در بسیاری از کشورهای دنیا افراد برای وطن می‌جنگند و کشته می‌شوند، اما این «شهادت» به معنای دینی آن نیست. شهید اسلامی کسی است که تنها از مرز جغرافیا دفاع نمی‌کند؛ او از مرزهای عقیده، اخلاق، دین، فرهنگ و هویت دفاع می‌کند. این دفاع معنوی، ارزش شهادت را از هر نوع کشته شدن دیگر متمایز می‌کند. قرآن حقیقت شهادت را یک «معامله با خدا» معرفی می‌کند؛ یعنی شهید جان خود را به خدا می‌فروشد و به وعده بهشت پاسخ می‌دهد (توبه: ۱۱۱). آیه «مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ...» (احزاب: ۲۳) نمونه دیگر است؛ شهید انسانی است که عهد خود با خدا را صادقانه به انجام رسانده و وفاداری‌اش را با جانش امضا کرده است. رزمنده مؤمن در جهاد فی سبیل الله با رزمندگان معمولی دنیا متفاوت است؛ اخلاص، توکل و روحیه معنوی او در میدان جهاد بسیار عمیق‌تر و خالص‌تر از شرایط عادی است. نمونه‌های این روحیه در دفاع مقدس، دفاع از حرم و دیگر عرصه‌های مجاهدت دیده شده است؛ جایی که رزمنده هنگام حضور در میدان، به مرتبه بالاتری از ایمان، صدق و توکل می‌رسد (بیانات در دیدار دست‌اندرکاران کنگره شهدای استان ایلام، ۱۴۰۰/۰۸/۳۰).

آیت الله شهید خامنه‌ای رحمته الله علیه در بیان دیگری از جایگاه شهید و شهادت معتقد است: شهیدان برگزیدگان حقیقی خداوندند؛ آنان راه درست را انتخاب کردند و خدا نیز آنان را برای رسیدن به مقصد بلند شهادت برگزید. ارزش شهیدان با معیارهای مادی قابل سنجش نیست؛ آنها برندگان برترین تجارت الهی‌اند. قرآن این تجارت را ایمان، جهاد با مال و جان، و پاداش آن را نجات و بهشت معرفی می‌کند. شهادت «قله» است؛ اما هیچ قله‌ای بدون دامنه معنا ندارد. برای رسیدن به قله شهادت باید از دامنه آن گذشت. دامنه شهادت عبارت است از: اخلاص، ایثار، صدق، معنویت، مجاهدت، گذشت، توجه به خدا، خدمت به مردم، تلاش برای عدالت و استقرار دین. هرکس این مسیر را طی کند، امکان رسیدن به قله را خواهد یافت (بیانات در دیدار دست‌اندرکاران کنگره شهدای استان زنجان، ۱۴۰۰/۰۷/۲۴).

رهبر شهید، امام خامنه‌ای رحمته الله علیه درباره تفسیر آیه ۱۱۱ سوره توبه می‌فرماید: «درباره شهیدان، سخنان پُر مغز و گهربار زیادی از ائمه هدی علیهم السلام، بعد هم از بزرگان، بزرگان انقلاب، امام بزرگوار و دیگران گفته شده... [اما] در رأس همه، فرمایش قرآن کریم و پروردگار متعال درباره شهدا است که قابل مقایسه با هیچ بیان دیگری نیست. اینکه می‌فرماید «إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ مِنْ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ»، «إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَىٰ» [یعنی] خدا معامله می‌کند... بنده کجا، خدا کجا! آن وقت، خدا معامله می‌کند! جان ما را با بزرگترین هدیه‌ای که می‌تواند به یک انسان داده بشود، یعنی بهشت - بهشت رضای الهی - عوض می‌کند. بعد هم این جور تصریح می‌کند که «يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ»، بروند در راه خدا مبارزه کنند، بجنگند، «فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ». مخصوص دوران اسلام هم نیست: وَعَدَا عَلَيْهِ حَقًّا فِي الثَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ وَ الْقُرْآنِ؛ در تورات هم همین جور است، در انجیل هم همین جور است، این آیه «... وَ كَاتِبِينَ مِنْ نَبِيِّ قَاتِلٍ مَعَهُ رِبِّيُونَ كَثِيرٌ» (آل عمران: ۱۴۶) - [نشان می‌دهد که] این قضیه مال همه انبیا است. یا آن آیه شریفه «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ»؛ (آل عمران: ۱۶۹) اینها بیانات درباره شهدا است و درباره فضیلت شهادت، بیانی بالاتر از اینها وجود ندارد» (بیانات در دیدار اعضای کنگره ملی بزرگداشت ۲۴ هزار شهید تهران، ۱۴۰۲/۱۱/۰۳).

۳. نقش حدیث و تفسیر در شکل‌گیری مفهوم شهید

به اعتقاد ویم ریون، معنای اصطلاحی «شهید» بیش از آنکه مستقیماً در قرآن شکل گرفته باشد، در ادبیات حدیثی و تفسیری تثبیت شده است. هرچند واژه «شهید» در قرآن به کار رفته، اما کاربرد آن به معنای «کشته‌شده در راه دین» عمدتاً از طریق احادیث و برداشت‌های تفسیری پس از قرآن رواج یافته و تثبیت شده است (Raven, "Shahīd", 2003: v3, p285).

بررسی و نقد

از بررسی آیات قرآن چنین برمی‌آید که مفهوم «شهید» در معنای اصطلاحی «کشته‌شده در راه خدا» با مضمون «قتل فی سبیل‌الله» ارتباط دارد (بقره: ۱۵۴؛ آل عمران: ۱۶۹؛ نساء: ۷۴؛ توبه: ۱۱۱). به جای به کار رفتن واژه «شهید»، تعبیر «کشته‌شدن در راه خدا» به کار رفته و در عین حال بر مقام والای این افراد تأکید شده است (مطهری، ۱۳۸۹: ۴۵۴/۲). بر پایه آیه ۶۹ نساء، بسیاری از مفسران شیعه و اهل سنت واژه «شهداء» را به معنای کشته‌شدگان در راه خدا دانسته‌اند (طوسی، بی‌تا، ۲۵۰/۳؛ طبرسی، ۱۳۷۲ش: ۱۱۱/۳؛ بحرانی، ۱۴۱۶: ۱۲۵-۱۲۷/۲؛ طبری، ۱۴۱۲: ۱۰۳/۵؛ فخر رازی، ۱۴۲۰: ۱۳۵/۱۰؛ قرطبی، ۱۳۶۴ش: ۲۷۲/۵؛ ابن عاشور، بی‌تا، ۱۸۲/۴). براین اساس، از مجموعه آیات و دیدگاه‌های تفسیری چنین برمی‌آید که در فرهنگ رایج اسلامی، عنوان «شهید» بر مقتولان فی سبیل‌الله اطلاق می‌شود.

علامه طباطبایی با دقتی روش‌شناختی میان کاربرد قرآنی واژه «شهید» و معنای اصطلاحی رایج آن در فرهنگ دینی تمایز می‌نهد. از نظر صاحب تفسیر المیزان، واژه‌های «شهید» و هم‌خانواده‌های آن در قرآن کریم اساساً در معنای «گواه» و «شاهد بر اعمال» به کار رفته‌اند، نه در معنای «کشته‌شده در میدان نبرد». علامه معتقد است که با مراجعه به همه موارد استعمال ریشه «شهد» در قرآن، نمی‌توان موردی یافت که در آن، واژه «شهید» به‌طور مستقیم و صریح بر مقتول در جنگ دلالت داشته باشد؛ بلکه این واژه در بافت قرآنی ناظر به کسانی است که بر اعمال، رفتار و احوال انسان‌ها شهادت می‌دهند و در جایگاه گواه قرار می‌گیرند (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۴۰۷/۴).

بر همین اساس، علامه میان «اصطلاح قرآنی» و «اصطلاح روایی» شهید تفاوت می‌گذارد. در اصطلاح قرآنی، «شهید» عنوانی برای گواهان اعمال انسان‌هاست؛ گواهانی که در نظام الهی شهادت، بر کردار بندگان اشراف و گواهی دارند. اما در اصطلاح روایی و در ادبیات دینی پس از قرآن،

«شهید» به کسی اطلاق شده است که در راه خدا کشته می‌شود؛ بنابراین، آنچه امروز در ذهن عموم مسلمانان از واژه «شهید» به معنای کشته‌شدن در راه خدا شکل گرفته، از منظر علامه بیش از آنکه برخاسته از استعمال مستقیم قرآنی باشد، محصول توسعه معنایی این واژه در بستر روایات و فرهنگ اسلامی است (همان: ۱۷۹/۱).

از نگاه علامه، این نکته اهمیت فراوانی دارد؛ زیرا نشان می‌دهد که نباید میان دلالت لفظ در متن قرآن و معنای اصطلاحی تثبیت‌شده در سنت دینی خلط کرد. به تعبیر دیگر، هرچند مفهوم «کشته‌شده در راه خدا» بی‌تردید در قرآن با تعبیرهایی مانند «قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ» حضور دارد و از جایگاهی بلند برخوردار است، اما این معنا الزاماً از خود واژه «شهید» در قرآن به دست نمی‌آید. از همین رو، علامه تصریح می‌کند که اطلاق «شهید» بر کشته‌شدگان میدان نبرد، از کاربردهای شناخته‌شده و اصیل قرآنی نیست، بلکه اصطلاحی است که در فرهنگ اسلامی پدید آمده و بیش از همه از لسان روایات تأثیر پذیرفته است (همان: ۲۹/۴).

در نتیجه، براساس دیدگاه علامه طباطبائی، باید میان دو سطح از معنا تفکیک کرد: یکی معنای قرآنی «شهید» که ناظر به «شاهد و گواه» است، و دیگری معنای روایی و عرف دینی آن که بر «کشته‌شده در راه خدا» دلالت می‌کند. این تفکیک، هم در فهم دقیق زبان قرآن اهمیت دارد و هم در بررسی تاریخی تحول مفاهیم دینی در سنت اسلامی.

در منابع تاریخی و حدیثی به‌طور مشخص بیان نشده است که واضع لفظ «شهید» در معنای «کشته در راه خدا» چه کسی بوده است؛ از این رو در این باره دو احتمال مطرح شده است. نخست آنکه گفته شود اصطلاح «شهید» به‌تدریج در سخنان و فرهنگ مسلمانان شکل گرفته و گسترش یافته است؛ زیرا میان معنای اصطلاحی شهید (کشته در راه خدا) و معنای لغوی آن (گواه و شاهد) نوعی شباهت و پیوند معنایی وجود دارد. در تبیین وجه‌تسمیه چنین قتلی به «شهادت» نیز توضیحاتی ارائه شده است؛ ازجمله اینکه فرشتگان رحمت در صحنه شهادت حضور می‌یابند، یا اینکه خداوند و فرشتگانش بر ورود شهید به بهشت گواهی می‌دهند، یا از آن رو که شهیدان همراه با پیامبران (علیهم‌السلام) در قیامت بر دیگر امت‌ها گواهی می‌دهند، یا بدین جهت که شهید به موجب آیه «يَلْأَخْيَاءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزُقُونَ» (آل عمران: ۱۶۹) زنده و حاضر است، و یا از آن جهت که او با قیام برای حق، گواهی عملی بر حقانیت دین داده و در این راه کشته شده است (طریحی، ۱۳۷۵: ۸۱/۳).

بنابراین ممکن است این واژه به‌تدریج و بدون آنکه واضع مشخصی داشته باشد، در معنای

اصطلاحی خود رواج یافته باشد. احتمال دیگر آن است که رسول خدا ﷺ خود لفظ «شهید» را در معنای اصطلاحی آن به کار برده باشند و این کاربرد از ابداعات آن حضرت به شمار آید. شایان ذکر است که با بررسی منابع تاریخی و حدیثی نمونه‌ای از کاربرد این تعبیر در دوران زندگی پیامبر ﷺ در مکه گزارش نشده و به نظر می‌رسد اصطلاح «شهادت» پس از هجرت به معنای رایج آن مصطلح شده باشد. از جمله مواردی که رسول خدا ﷺ لفظ شهادت را در معنای رایج امروزی به کار برده‌اند عبارت است از:

۱. در گزارشی آمده است که هنگامی که عیبده بن حارث در جنگ بدر مجروح شد و در حال جان دادن بود، به رسول خدا عرض کرد: «أَلَسْتُ شَهِيداً يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ بَلَى أَنْتَ أَوَّلُ شَهِيدٍ مِنْ أَهْلِ بَيْتِي» (طبری، ۱۳۸۷: ۲/۴۴۵)؛ «آیا من شهید هستم؟» حضرت فرمودند: «آری، تو نخستین شهید از خاندان من هستی».

۲. براساس بسیاری از گزارش‌ها، هنگامی که حمزه در جنگ احد به شهادت رسید، رسول خدا ﷺ وی را «سیدالشهداء» معرفی کردند (طبری، ۱۳۵۶: ۱۷۶). همچنین در روایتی خطاب به حضرت زهراؓ فرمودند: «و شهيدنا افضل الشهداء و هو عم أبيك حمزة» (قاضی نعمان مغربی، ۱۴۰۹: ۱/۱۱۸)؛ «حمزه، عموی پدرت، برترین شهیدان است».

۳. در یکی از جنگ‌های صدر اسلام، رسول خدا ﷺ خطاب به مجروحان فرمودند: «جراحکم فی سبیل اللہ و من قتل منکم فانه شهيد» (واقعی، ۱۴۰۹: ۱/۶۹)؛ «این جراحت‌های شما در راه خدا بوده است و هرکس کشته شود، شهید است».

۴. در روایتی نیز مردی از رسول خدا ﷺ پرسید: «أَيُّ الشَّهَدَاءِ أَفْضَلُ؟» «کدام شهیدان برترند؟» قال: «الَّذِينَ إِنْ يَلْقَوْا فِي الصِّفِّ يَلْفَتُوا وَ جُوهَهُمْ، حَتَّى يَقْتُلُوا...» (صالحی دمشقی، ۱۴۱۴: ۳۱۳/۹). حضرت فرمودند: «آنان که در صف جنگ می‌ایستند و پشت نمی‌کنند تا کشته شوند».

بر این اساس، کثرت کاربرد این تعبیر در سخنان رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله این احتمال را تقویت می‌کند که آن حضرت نقش اساسی در شکل‌گیری و رواج این مفهوم داشته‌اند. و این مسئله باعث شد بعدها در کلمات بقیه معصومان نیز این اصطلاح به کار برده شود.

۴. منزلت و پاداش شهید در روایات

نویسنده مدخل «شهید» بر این باور است که در منابع حدیثی برای شهیدان امتیازات و فضائل فراوانی بیان شده است. هرچند در روایات، تعداد این فضائل متفاوت است، اما مشهورترین آن‌ها عبارت‌اند از: آموزش گناهان با نخستین قطره خون، مشاهده جایگاه خود در بهشت، پوشانده شدن به جامه ایمان، ازدواج با حوریان بهشتی، رهایی از عذاب قبر، ایمنی از هراس روز قیامت، دریافت تاج کرامت و برخورداری از حق شفاعت برای گروهی از خویشان. همچنین در برخی روایات آمده است که هنوز خون شهید خشک نشده که همسران بهشتی به استقبال او می‌آیند. نقل چنین روایاتی موجب شده است این تصور شکل گیرد که شهیدان بلافاصله پس از مرگ وارد بهشت می‌شوند (Raven, "Shahīd", 2003: v3, p286).

بررسی و نقد

با آنکه نویسنده مدخل «شهید» به برخی از آثار و فضائل شهادت در راه خدا اشاره کرده است، منشأ بسیاری از این روایات در منابع اهل سنت است؛ هرچند در پاره‌ای از مضامین و بیان فضائل، با روایات موجود در منابع شیعی شباهت‌هایی مشاهده می‌شود. از این رو در ادامه، شماری از روایاتی که در منابع حدیثی شیعه درباره شهید نقل شده است ذکر می‌شود؛ روایاتی که بیانگر جایگاه والای شهید و مقام بلند شهادت‌اند. مهم‌ترین محورهای این روایات عبارت‌اند از:

۱. آموزش گناهان: در برخی روایات، شهادت سبب آموزش گناهان معرفی شده است. پیامبر اکرم بیان می‌کنند که رزمندگان هنگام وداع با خانواده، از گناهان خود پاک می‌شوند؛ همان‌گونه که مار از پوست خود خارج می‌شود (مبیدی، ۱۳۶۱: ۲/۳۴۷). همچنین امام صادق می‌فرماید: شهید در قیامت با گناهانش روبه‌رو نمی‌شود (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۹/۱۱). امام باقر نیز تأکید می‌کنند که با نخستین قطره خون شهید، همه گناهان او بخشیده می‌شود؛ مگر حقوق مردم که نیازمند ادای آن است (همان). در حدیثی دیگر نیز پیامبر ﷺ یادآور می‌شوند که شهادت کفاره همه گناهان است، جز امانت‌ها و حقوقی که بر عهده انسان باقی مانده است (طبرانی، بی‌تا، ۲۷۰/۱۰).
۲. برتری شهادت بر مرگ طبیعی: در روایات، شهادت برترین نوع مرگ دانسته شده است. پیامبر اکرم شهادت را شریف‌ترین مرگ معرفی کرده‌اند (مجلسی، ۱۴۰۳: ۸/۶۷) و امام علی نیز کشته شدن در راه خدا را گرامی‌ترین مرگ می‌دانند و تصریح می‌کنند که هزار ضربه شمشیر برای آنان آسان‌تر از مرگ در بستر و در حال نافرمانی خداست (شریف رضی، ۱۳۷۹: خطبه ۱۲۳).

۳. مقام شفاعت: یکی از امتیازات مهم شهید، برخورداری از مقام شفاعت است. در روایات آمده است که شهید می‌تواند هفتاد نفر از بستگان خود را شفاعت کند (متقی هندی، ۱۳۷۰: ۴/۴۰۱). همچنین در حدیثی از پیامبر بیان شده که در روز قیامت سه گروه شفاعت می‌کنند: پیامبران، عالمان و شهیدان (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۴/۹۷).

۴. پاداش‌های بهشتی: برای شهیدان پاداش‌های ویژه‌ای ذکر شده است؛ از جمله بخشیده شدن گناهان با نخستین قطره خون، مشاهده جایگاه خود در بهشت، ازدواج با حوریان بهشتی، امنیت از هراس بزرگ قیامت و عذاب قبر و پوشیده شدن به زیور و لباس ایمان (میبدی، ۱۳۶۱: ۱/۴۱۷).

۵. زیارت و سلام بر شهید: در روایتی آمده است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بر پیکر مصعب بن عمیر در احد حاضر شدند و فرمودند: شهیدا نزد خداوند دارای مقام گواهی هستند. آن حضرت مسلمانان را به زیارت شهیدا و سلام دادن بر آنان توصیه کردند و فرمودند شهیدان پاسخ سلام زائران خود را می‌دهند (همان).

۶. گشوده بودن درهای بهشت برای مجاهدان و شهیدان: در سخنی از امام علی علیه السلام در نهج البلاغه، جهاد یکی از درهای بهشت معرفی شده که خداوند آن را برای اولیای خاص خود گشوده است. بر این اساس، مجاهدان و شهیدان در راه خدا شایستگی ورود به بهشت از این در را دارند (شریف رضی، ۱۳۷۹: ۲۷/۷۴).

۷. نخستین واردشونده به بهشت: در روایتی از امام رضا علیه السلام نقل شده است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمودند: نخستین کسی که وارد بهشت می‌شود، شهید است (حجازی، بی‌تا، ۴۲).

۸. علاقه معصومان به شهادت: در برخی روایات، اشتیاق معصومان به شهادت بیان شده است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله سوگند یاد می‌کنند که دوست دارند در راه خدا کشته شوند، دوباره زنده گردند و بار دیگر در این راه به شهادت برسند (فیروزآبادی، ۱۳۹۲: ۱/۱۱۶). همچنین امام علی تصریح می‌کنند که اگر امید شهادت در راه خدا نبود، در برابر دشمنان چنین استقامت و حضوری نشان نمی‌دادند (فیض الاسلام، ۱۳۵۱: ۲/۳۶۹-۳۷۰).

۹. بوی خوش شهیدان: در حدیثی از پیامبر اکرم آمده است که شهیدان را با همان خون‌هایشان دفن کنید؛ زیرا آنان در روز قیامت در حالی محشور می‌شوند که رنگ بدنشان رنگ خون است، اما بوی بدنشان همچون مشک خوشبو خواهد بود. این ویژگی نشانه‌ای از مقام شهادت آنان در راه خداست (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۲/۴۵).

۱۰. برترین عمل نیک: در روایتی از پیامبر اکرم علیه السلام بیان شده است که برتر از هر کار نیکی، کار نیک دیگری وجود دارد؛ اما هنگامی که انسان در راه خدا کشته شود، دیگر عملی برتر از آن وجود نخواهد داشت (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۱۷/۱۵).

۱۱. محبوب‌ترین قطره‌ها نزد خدا: پیامبر اکرم علیه السلام می‌فرمایند که در نزد خداوند هیچ قطره‌ای محبوب‌تر از دو قطره نیست: قطره خونی که در راه خدا ریخته می‌شود و قطره اشکی که در تاریکی شب از روی اخلاص برای خدا جاری می‌گردد (صدوق، ۱۴۰۳: ۵۰/۱).

۱۲. فضیلتی مافوق تصور بشر: در روایتی طولانی از پیامبر اکرم علیه السلام آمده است که هنگامی که رزمندگان تصمیم به جهاد می‌گیرند، خداوند آنان را از آتش دوزخ ایمن می‌گرداند و فرشتگان به آنان افتخار می‌کنند، هنگام وداع با خانواده، گناهانشان پاک می‌شود و فرشتگانی برای محافظت از آنان گمارده می‌شوند. اعمال نیک آنان چند برابر می‌گردد و ثواب هر روز حضورشان در میدان جهاد برابر عبادت فراوان نوشته می‌شود. هنگام رویارویی با دشمن، فرشتگان برای پیروزی و استقامت آنان دعا می‌کنند و در لحظه شهادت، بشارت نعمت‌ها و کرامت‌هایی به آنان داده می‌شود که هیچ چشمی ندیده و هیچ گوشی نشنیده و به دل هیچ انسانی خطور نکرده است (میبیدی، ۱۳۶۱: ۲۴۹/۲-۲۴۸).

عناوین برخی دیگر از فضائلی که در لسان روایات درباره جایگاه و منزلت شهید وارد شده است، عبارت است از: ناآگاهی از گناهان (کلینی، ۱۴۰۷: ۵/۵۴)، آرزوی اولیاء (بخاری، ۱۴۰۰: ۲۱/۴)، غبطه امیرالمومنین به جایگاه شهدا (شریف رضی، ۱۳۷۹: خطبه ۲۳)، دوست‌داشتنی‌ترین خون (کلینی، ۱۴۰۷: ۵/۵۳)، کفاره گناهان (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۱۸/۳۲۶)، نداشتن سوال قبر (متقی هندی، ۱۳۷۰: ۴/۳۱۳)، رهبران اهل بهشت (کلینی، ۱۴۰۷: ۲/۶۰۶) و تعیین‌کننده درجات بهشت (نوری، ۱۴۰۸: ۱۱/۱۸). فضائلی که ذکر شد، نمونه‌ای از صدها، بلکه هزاران فضیلتی است که در کتاب‌های روایی فریقین درباره فضیلت و پاداش شهادت در راه خداوند ذکر شده است. لذا نمی‌توان فضائل ذکرشده را تنها فضائل شهدا دانست.

۵. مسئله حیات شهدا و جایگاه آنان پس از مرگ

ریون یکی از مباحث مهم مطرح‌شده در منابع اسلامی درباره شهید را محل اقامت شهیدان پس از مرگ دانسته است. براساس برخی روایات شهیدان مستقیماً وارد بهشت می‌شوند؛ درحالی‌که در برخی تفاسیر آمده است آنان در نزدیکی بهشت و در مرتبه‌ای میانی قرار دارند و از نعمت‌های بهشتی

بهره‌مند می‌شوند. در منابع روایی حدیثی مشهور به «حدیث پرندگان» نقل شده که در آن ارواح شهیدان به صورت پرندگان سبزرنگ در بهشت یا در نزدیکی آن زندگی می‌کنند و از میوه‌های بهشتی بهره‌مند می‌شوند. در برخی نقل‌ها نیز آمده است که این پرندگان در چراغ‌هایی آویخته از عرش الهی جای دارند (Raven, "Shahid", 2003: v3, p285).

بررسی و نقد

مسئله حیات شهیدان در دو آیه از قرآن کریم (بقره: ۱۵۴؛ آل عمران: ۱۶۹) به صورت صریح مطرح شده است. برخی مفسران آیه ۱۶۹ سوره آل عمران را درباره شهدای جنگ اُحد دانسته‌اند (بیضاوی، ۱۴۱۸: ۴۸/۲) و برخی دیگر آن را مربوط به شهدای بدر می‌دانند (سبزواری نجفی، ۱۴۰۶: ۱۸۷/۲). با این حال، بسیاری از مفسران معتقدند با توجه به ارتباط این آیات با آیات قبل، شأن نزول آن پس از حادثه اُحد بوده است (مغنیه، ۱۴۲۴: ۲۰۲/۲ - ۲۰۳). در عین حال، مضمون آیه اختصاص به شهدای اُحد ندارد و همه شهیدان، از جمله شهدای بدر، را در بر می‌گیرد.

به نظر می‌رسد پس از جنگ اُحد، برخی افراد سست‌ایمان درباره کشته‌شدگان این جنگ اظهار تأسف می‌کردند و گمان می‌بردند که آنان از نعمت‌های دنیا محروم شده و نابود شده‌اند. چنین تصویری علاوه بر نادرستی، می‌توانست روحیه بازماندگان را تضعیف کند. آیه یادشده با رد این نگرش، بر مقام بلند و جایگاه ویژه شهیدان تأکید می‌کند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۹۶/۳ - ۱۹۸).

مراد از «حیات» در این آیه، حیات برزخی است؛ یعنی نوعی زندگی روحانی در عالم پس از مرگ. نه زندگی مادی و جسمانی (شریف لاهیجی، ۱۳۷۳: ۴۰۲/۱). البته اصل حیات برزخی اختصاص به شهیدان ندارد و بسیاری از انسان‌ها نیز پس از مرگ چنین حیاتی دارند؛ اما حیات شهیدان به سبب مقام والا و نعمت‌های ویژه‌ای که دارند، مرتبه‌ای برتر و ممتاز از دیگران محسوب می‌شود (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۱۳۷۴: ۱۹۶/۳ - ۱۹۸).

حیات پس از مرگ اختصاص به شهیدان ندارد؛ زیرا همه انسان‌ها پس از مرگ دارای حیات برزخی و در قیامت نیز دارای حیات دوباره خواهند بود. بنابراین، مقصود از زنده بودن شهیدان در آیات قرآن این نیست که تنها آنان پس از مرگ زنده‌اند، بلکه مراد نوعی حیات برزخی ویژه و برتر است که شهیدان هم‌اکنون از آن برخوردارند. این حیات، مرتبه‌ای بالاتر از حیات دیگر مؤمنان در برزخ است؛ زیرا شهیدان در محیطی همانند «روضه‌ای از باغ‌های بهشت» به نعمت‌های الهی متعمه‌اند.

(جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۲۸۷/۱۶ - ۲۸۸). تفسیرهایی که حیات شهیدان را صرفاً به معنای باقی ماندن یاد و نام آنان در میان مردم یا تأثیر معنوی آنان در جامعه می‌دانند، نادرست است. همچنین این تصور که حیات شهید تنها نوعی مفهوم اعتباری یا نمادین است، با مبانی دینی سازگار نیست. از دیدگاه قرآن، حیات شهیدان حقیقی و عینی است، نه صرفاً ذهنی یا اجتماعی (همان). عبارت «عند زبهم» در آیه به معنای قرب مکانی نیست؛ زیرا خداوند منزّه از مکان و جسمانیت است. مقصود از این تعبیر، قرب منزلتی و مقام معنوی نزد خداوند است. تقدیم عبارت «عند زبهم» بر «یزقون» نیز نشان‌دهنده اهمیت همین جایگاه و منزلت ویژه شهیدان است (قیض کاشانی، ۱۴۱۸: ۱۸۲/۱).

امام شهید درباره زنده‌بودن شهدا براساس آیاتی از قرآن کریم معتقد است: قرآن به‌صراحت می‌گوید شهیدان مرده نیستند، بلکه زنده‌اند؛ یکی در سوره بقره و دیگری در سوره آل عمران. این حیات، فقط زندگی مادی یا حیات معمول برزخی نیست، بلکه حقیقتی ویژه و والاتر است که قرآن بر آن تأکید کرده است. از آثار این زنده بودن، تأثیرگذاری شهدا بر زندگی انسان‌هاست. شهیدان بر دل‌ها و مسیر جامعه اثر می‌گذارند و به مؤمنان امید و دلگرمی می‌دهند. ادامه آیات سوره آل عمران نیز نشان می‌دهد که آنان پیام‌آور آرامش و امیدند و به انسان‌ها می‌فهمانند که راه مجاهدت در راه خدا، هرچند دشوار، پایانش سرشار از امنیت، آرامش و بی‌اندوهی است: «نه ترسی بر آنهاست و نه اندوهگین میشوند». در حقیقت، شهدا با پیام الهی خود جامعه مؤمن را به حرکت، استقامت و امید در مسیر حق تشویق می‌کنند (بیانات در دیدار دست‌اندرکاران دومین کنگره ملی شهدای ورزشکار، ۱۴۰۱/۰۶/۳۰).

رهبر شهید انقلاب با استدلال به آیه دیگری، زنده‌بودن شهدا را استفاده کرده و می‌فرماید: «نام شهدا اقتضای بقا و حیات دارد؛ یعنی خاصیت فداکاری در راه خدا این است که در دنیا می‌ماند: ﴿فَأَمَّا الزُّبَدُ فَيَذْهَبُ جُفَاءً وَأَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ فَيَمْكُثُ فِي الْأَرْضِ﴾ (رعد: ۱۷) خاصیت شهادت، خاصیت فداکاری در راه خدا این است که به طور طبیعی ماندنی است.» (بیانات در دیدار دست‌اندرکاران برگزاری دومین کنگره ملی بزرگداشت شهدای استان همدان، ۱۴۰۲/۰۷/۰۵).

امام شهید با تبیین زنده بودن منحصر به فرد شهدا، نوع حیات آنان را مشخص کرده و می‌فرماید: «یک نکته این است که اینها [شهیدان] زنده‌اند. حب در عالم برزخ خیلی‌ها زنده‌اند؛ اگر چنانچه زنده بودن شهدا هم از قبیل زنده بودن افراد دیگر بود، ذکر این لزومی نداشت که «آحیاء» بگوید؛ معلوم میشود این یک حیات خاصی است، یک نوع زنده بودن مخصوص شهدا است: ﴿عِنْدَ رَبِّهِمْ

يُرْزَقُونَ» (آل عمران: ۱۶۹)؛ در محضر حضرت حق متعال قرار دارند و رزق الهی دائماً دارد به اینها میرسد؛ این مطلب اول: مقام با عظمت شهدا؛ که [البته] این در جواب منافقین است. در همان آیات قبل از این آیه در سوره آل عمران، منافقین میگفتند که «لَوْ كَانُوا عِنْدَنَا مَا مَاتُوا وَمَا قُتِلُوا» (آل عمران: ۱۵۶)؛ اگر این جوانها به میدان جنگ نمیرفتند، حالا زنده بودند؛ حالا هم گاهی می شنویم، که اگر فلان کار نمیشد، فلان کس زنده بود. قرآن میگوید این جوری نیست که شما خیال می کنید: «قُلْ قَادِرُ مَا عَنْ أَنْفُسِكُمُ الْمَوْتُ» (آل عمران: ۱۶۸)؛ اگر شماها ماندن را وسیله زنده ماندن میدانید، خوب پس خودتان نمیرید؛ شما که اینجا نشسته اید، کاری کنید که مرگ به سراغ شما نیاید. بعد میفرماید که اینها زنده اند، اینها اموات نیستند؛ مفهوم مرده و زنده در این آیه عوض شده. اینها اصلاً مرده نیستند؛ جسم اینها که زیر خاک دفن میشود، شما خیال میکنید اینها میتند [لکن] اینها اموات نیستند، اینها زنده اند، اینها یک حیات برزخی [خاصی دارند] (بیانات در دیدار اعضای ستاد برگزاری کنگره ملی چهار هزار شهید استان یزد، ۱۳۹۹/۱۲/۲۵).

حضرت آیت الله شهید خامنه‌ای رحمته الله در تفسیر زنده بودن شهدا و اهمیت آن در قرآن کریم می فرماید: «آیه سوره مبارکه آل عمران هم [پیرامون جایگاه والای شهادت] خیلی مهم است: «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا» (آل عمران: ۱۶۹) شبیه این آیه در سوره بقره هم هست: «وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ»، (بقره: ۱۵۴) لکن تأکیدی که در این آیه شریفه هست - لَا تَحْسَبَنَّ - تأکید خیلی واضحی است؛ یعنی خیلی مؤکد بیان میکند، اولاً با فعل «حَسِبَ» [بیان می کند، یعنی] حتی تصوّر نکنید. به ذهنتان خطور ندهید که شهدا مرده هستند؛ ثانیاً با نون تأکید [بیان می کند]. بَلْ أَحْيَاءُ؛ زنده اند، نوع زندگی اینها را خدای متعال برای ما شرح نداده که چگونه است لکن [میفرماید]: «أَحْيَاءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ»؛ در حریم ربوبیتند، در حریم الوهیت قرار دارند. این بالاتر از این حرفهایی است که ما در باب زنده بودن به عقلمان میرسد؛ یک چیزی فراتر و بالاتر از این حرفها است (بیانات در دیدار اعضای ستاد برگزاری کنگره ملی شهدای استان اردبیل، ۱۴۰۲/۰۵/۲۲).

رهبر شهید با بیان دیگری این مفهوم را توضیح داده و می فرماید: «در باره شهیدان، در دو جای قرآن تصریح شده که شهیدان مرده نیستند، زنده اند؛ این دیگر با صراحت است. یکی در سوره بقره است: «وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءُ» (بقره: ۱۵۴)؛ به اینهایی که در راه

خدا کشته میشوند مرده نگویید، اینها زنده‌اند. دیگر از این واضح‌تر، روشن‌تر؟ یکی هم در سوره آل عمران: ﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ﴾ (آل عمران: ۱۶۹)؛ تصریح شده، حالا اینکه حیات شهدا چگونه حیاتی است، یک بحث دیگری است؛ یقیناً متفاوت است با حیات زندگی مادی ما و متفاوت است با حیات برزخی‌ای که خیلی از افراد دیگر هم در برزخ روحشان فعال است و زنده است به یک معنا؛ این هم نیست؛ یک چیز سومی است و به هر حال یک حقیقت مهمی است که قرآن به آن تصریح میکند. «بیانات در دیدار دست‌اندرکاران دومین کنگره ملی شهدای ورزشکار، ۱۴۰۱/۰۶/۲۰».

رهبر شهید تأثیرگذاری شهدا را برگرفته از اصل زنده بودن آنان دانسته و می‌فرماید: «این زنده بودن یک لوازمی دارد؛ یکی از لوازم زنده بودن تأثیرگذاری است؛ پس شهدا تأثیرگذارند. چون زنده هستند، تأثیرگذارند در محیط زندگی زندگان؛ روی ما دارند اثر می‌گذارند، روی ما دارند کار میکنند. این هم در خود آیه شریفه آمده؛ دنباله همین آیه شریفه سوره آل عمران این است که ﴿وَلَا يَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾. حالا در «أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ»، [اگر] این ضمیر «عَلَيْهِمْ» را برگردانیم به خود آنها یا به ما که در این دنیا هستیم، فرقی نمیکند؛ نتیجه‌اش این است که دارند به ما می‌گویند راه مجاهدت در سبیل‌الله ممکن است دشواری‌هایی داشته باشد - خب دشواری‌هایی دارد - اما عاقبت بسیار خوبی دارد؛ در پایان این راه، در انتهای این راه، نه ترس هست، نه اندوه هست؛ خیلی مهم است. حالا یک مشکلی را انسان تحمل میکند، اما در پایان این راهی که شما می‌روید «لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ»؛ نه ترس هست، نه اندوه هست؛ این دو عامل، دو عامل ایذاءکننده انسانند دیگر؛ این حرف صریح قرآن با ما است. در واقع، این خیل عظیم شهیدان دارند به ما دلگرمی میدهند؛ آن جامعه مؤمنی که میخواهد در راه خدا قدم بردارد و طبق رضای خدا کار کند، با این پیغام شهیدان - که پیغام‌آورش هم خود خدا است - دلگرم میشود، میفهمد که میتواند در این راه با امید حرکت کرد و پیش رفت. خب، این دلگرمی هم به ما حرکت میدهد، به ما تلاش میدهد (همان).

۶. تحولات مفهوم شهادت در دوران متأخر

نویسنده مدخل «شهید» درباره تحول مفهوم شهادت در دوران متأخر معتقد است، در دوره‌های بعدی تاریخ اسلام مفهوم شهادت در ارتباط با جهاد نظامی در برخی مقاطع تاریخی اهمیت بیشتری یافت. برای مثال، در زمان فتوحات عثمانی یا در جریان مقاومت مسلمانان در برابر قدرت‌های استعمارگر اروپایی، کشته‌شدگان جنگ به عنوان شهید شناخته می‌شدند. (Raven, "Shahīd", 2003: v3, p286).

بررسی و نقد

امپراتوری عثمانی (۱۲۹۹-۱۹۲۲ م) که با فتح قسطنطنیه به اوج رسید (بیهم، ۱۹۵۴: ۲۴)، برخلاف تصور عمومی، ارتشی صرفاً مذهبی نداشت؛ بلکه با اتکا به نظام «دوشیرمه» و تربیت نیروهای «ینی‌چری» از میان خانواده‌های مسیحی مغلوب، شاکله نظامی خود را پی‌ریزی کرد (عبادی، ۱۳۹۳: ۱۴۱-۱۵۸). اگرچه این فتوحات با پوشش «جهاد» صورت می‌گرفت؛ اما ماهیت سیاسی و قدرت‌طلبانه آن‌ها، اطلاق واژه «شهید» به کشته‌شدگان را با تردید جدی مواجه می‌کند. برای نمونه، لشکرکشی سلیم اول به ایران عصر صفوی، بیش از آنکه دینی باشد، واکنشی برای جبران بحران مشروعیت ناشی از غصب قدرت و قتل عام رقبای سلطنتی بود (همان). شواهد تاریخی نشان می‌دهد حکام عثمانی در مسیر توسعه‌طلبی، با کشتار مسلمانان و شیعیان، عملاً موازین شرعی را نقض می‌کردند (سعدالدین، ۱۳۸۰: ۲/۲۴۵).

دربار عثمانی در لایه‌های درونی خود با گسست عمیق از آموزه‌های اسلامی مواجه بود. این انحراف در دو سطح تبلور یافت: نخست، فساد سیاسی-اداری؛ تبدیل «حرمسرا» به قطب قدرت، رواج خویشاوندسالاری و نهادینه شدن «رشوه و فروش مناصب» در عصر سلیمان قانونی. دوم، فساد فردی: انحرافات اخلاقی و میگزاری سلاطینی چون سلیم دوم که نمادی از فاصله گرفتن نهاد سلطنت از الزامات دینی بود (شهبازی، ۱۳۷۷: ۴/۳۰۵).

رفتارشناسی سیاسی عثمانی نشان‌دهنده یک تضاد ساختاری است؛ جایی که «اراده معطوف به قدرت» و تثبیت مشروعیت از طریق خونریزی و فساد اداری، همواره بر «آموزه‌های اصیل دینی» تقدم داشته است. لذا نمی‌توان عنوان «شهید» را بر کشته‌شدگان دوره عثمانی قرار داد، همان‌گونه که ویم ریون چنین نتیجه‌گیری داشته است.

۷. مفهوم شهادت در ایران معاصر

ریون معتقد است که در سنت شیعی کلاسیک، به دلیل باور به غیبت امام دوازدهم، امکان اعلان جهاد رسمی محدود بود؛ اما از دهه ۱۹۶۰ میلادی برخی متفکران شیعه مانند علی شریعتی، آیت الله طالقانی و مرتضی مطهری برداشت‌های جدیدی از جهاد و شهادت ارائه کردند. پس از انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۹۷۹، مفهوم شهادت در فضای ایدئولوژیک انقلاب اهمیت زیادی یافت. در جریان جنگ ایران و عراق، فرهنگ شهادت‌طلبی در میان نیروهای نظامی و حتی نوجوانان ترویج شد. (Raven, "Shahīd", 2003: v3, p286).

بررسی و نقد

دیدگاه نویسنده این مدخل درباره برخی از مطالب شهادت در ایران و لبنان و فلسطین با نقدهایی روبه‌روست. نخستین نقد درباره حکم اولیه وجوب جهادی ابتدایی در زمان غیبت امام عصر (عج) است. جهاد ابتدایی به معنای جنگ با مشرکان و کافران برای دعوت آنان به اسلام و توحید و برقراری عدالت است؛ جنگی که آغاز آن از سوی مسلمانان صورت می‌گیرد (صرامی، ۱۳۸۶: ۴۳۴). بر اساس دیدگاه مشهور عالمان شیعه، تحقق جهاد ابتدایی منوط به سه شرط اساسی است: نخست، حضور امام معصوم؛ از این رو در دوران غیبت، جهاد ابتدایی جایز دانسته نمی‌شود. دوم، برخورداری مسلمانان از قدرت و توانایی کافی برای آغاز و اداره جنگ. سوم، دعوت کفار به اسلام و اتمام حجت با آنان پیش از آغاز نبرد (عمیدزنجانی، ۱۳۷۷: ۱۳۹/۳).

بنا بر نظر مشهور فقهای شیعه (شیخ طوسی، ۱۳۸۷: ۸/۲؛ ابن‌براج، ۱۴۰۶: ۲۹۶/۱؛ ابن‌ادریس، ۱۴۱۰: ۳/۲؛ محقق حلی، ۱۴۰۸: ۲۷۸/۱؛ علامه حلی، ۱۴۱۴: ۱۹/۹؛ شهید ثانی، ۱۴۱۰: ۳۸/۲؛ نجفی (صاحب جواهر)، ۱۳۶۲: ۱۱/۲۱)، جهاد ابتدایی مشروط به حضور امام معصوم و اجازه او یا نایب خاص وی است و این شرط شامل تأیید عام (فقها) نمی‌شود (صرامی، ۱۳۸۶: ۴۳۵). با این حال، برخی فقهای متقدم (مفید، ۱۴۱۰: ۸۱۰؛ حلبی، بی‌تا، ۲۴۶: ۱۳۸۶: ۱۴۰۴: ۲۶۱)، حضور امام معصوم را شرط جهاد ابتدایی ندانسته و بر این اساس، انجام آن را در دوران غیبت نیز جایز می‌دانند. در میان فقهای معاصر نیز گروهی (خویی، ۱۴۱۰: ۳۶۴/۱؛ خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ۳۲۲/۱؛ منتظری، ۱۴۰۹: ۱۱۶/۱-۱۱۹: مؤمن، ۱۳۸۰: ۵۱) با استناد به آیات قرآن و روایات معصومان، شرط حضور امام معصوم را قابل اثبات نمی‌دانند. به باور آنان، جهاد ابتدایی در صورت فراهم بودن شرایط، حتی در دوران غیبت نیز می‌تواند واجب باشد (مؤمن، ۱۳۸۰: ۱۳۸۰).

۵۱). برخی نیز بر این نکته تأکید کرده‌اند که تعبیر «امام عادل» در احادیث مربوط به جهاد لزوماً به معنای امام معصوم نیست (منتظری، ۱۴۰۹: ۱۱۸/۱). برداشت ویم ریون از حکم جهاد ابتدایی ناقص بوده و نشان‌دهنده این مطلب است که برخی از علمای اسلام جهاد ابتدایی را منوط به زمان امام نمی‌دانند. ضمن اینکه جنگ‌های تحمیل‌شده بر ایران، لبنان و فلسطین نیز از جمله جهادهای دفاعی است که هیچ‌کدام از فقه‌های اسلامی اجازه امام معصوم را در وجوب آن لازم نمی‌دانند.

یکی دیگر از نقدهایی که به نویسنده این مدخل می‌توان کرد، انتخاب گزینشی شخصیت‌های انقلابی این جریان سیاسی مذهبی است. وی با نام بردن از دکتر شریعتی، آیت‌الله طالقانی و شهید مطهری، به برخی از شخصیت‌های این جریان پرداخته و نقش بسیاری از تأثیرگذاران این جریان، به‌ویژه امام راحل و حضرت آیت‌الله شهید خامنه‌ای رحمتهما الله تعالی را در این مسیر نادیده گرفته‌اند.

درباره تأثیر انقلاب اسلامی درباره زایش دوباره فرهنگ شهادت و ایثارگری نیز می‌توان گفت که این مسئله حقیقتی است که تاریخ دفاع مقدس هشت‌ساله و بعدها دفاع از حرم و جنگ‌های ۱۲ روزه و جنگ رمضان به خوبی آن را نشان داد. رهبر شهید انقلاب درباره فرهنگ شهادتی که به وسیله دفاع مقدس در مسیر انقلاب اسلامی جریان پیدا کرد، مرهون خون پاک شهیدانی است که در این مسیر به خون خود غلطیدند. اگر این شهدای عزیزی که در طول هشت سال [دفاع مقدس] در راه حراست از انقلاب و نظام جمهوری اسلامی به خاک و خون غلتیدند، وی می‌فرماید: «اگر این فداکاری را از خودشان نشان نمی‌دادند، میدانید امروز از انقلاب چه باقی مانده بود؟ اگر این فداکاری را شما نمی‌کردید، اگر خانواده‌های شهدا آن استقامت را نمی‌کردند، اگر شهدای عزیز ما آن جور در جبهه‌ها حضور پیدا نمی‌کردند و خون خودشان را در راه خدا نمی‌دادند، امروز از انقلاب ما هیچ اثری باقی نبود و دشمن بر جان و مال و ناموس این ملت مسلط شده بود. شما توانستید حیات این ملت را، شرف این ملت را، استقلال این ملت را، حیثیت جهانی این ملت را با مقاومت خودتان حفظ کنید. این کار، کار رزمندگان عزیز ما است؛ این کار، کار شهدای بزرگوار ما است که امام فرمودند مقامات معنوی و فلسفه‌ی شهادت را با این چشمهای ظاهربین نمیشود دید؛ حقیقت هم همین است. شهدای ما توانستند بزرگ‌ترین دستاورد اسلامی در طول تاریخ بعد از صدر اسلام تا امروز را با خون خودشان حفظ کنند (بیانات در خطبه‌های نماز جمعه تهران، ۱۳۶۷/۰۴/۳۱).

امام شهید در یکی از پیام‌های خود درباره تأثیر فرهنگ شهادت بر نهال انقلاب می‌فرماید: «شهیدان ما این حق بزرگ را بر فرهنگ اسلامی و همه وابستگان و دلیستگان به آن در سراسر جهان دارا می‌باشند که یکی از سرفصلهای مهم ولی فراموش شده این فرهنگ را در دنیای مادی

امروز زنده کرده‌اند و آن فداکاری و از خود گذشتگی برای آرمانهای بلند اسلامی و انسانی است. سرگرمیهای مادی و خودخواهی و سودطلبی افراد انسان در همه دورانهای تاریخ به کج رویها و بدرفتاریهای بزرگ، جوامع بشری انجامیده است و دنیای مادی امروز بیش از همیشه قربانی این سودطلبی‌ها و خودخواهی‌ها است. شهیدان ما در ظلمات مادگرایی این دوران بار دیگر فرهنگ شهادت را که بالاترین سطح فداکاری برای آرمانهای بشری است زنده کردند و نور رستگاری را به انسانهای پاک‌طینت و حق‌طلب نشان دادند. اگر این درس بزرگ، بدرستی فرا گرفته شود، همه سلاحهای زر و زور از کار خواهد افتاد و ابزار سلطه‌گر جهانی برای سیطره بر اجتماعات بشری ناکارآمد خواهد گشت. «(پیام به مناسبت روز شهیدان در هفته دفاع مقدس، ۱۳۸۰/۰۷/۰۵).

نتیجه‌گیری

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که مدخل «شهید» در دائرةالمعارف قرآن، با وجود تلاش برای معرفی مفهوم شهادت در بستر قرآن، حدیث و تحولات تاریخی، در تبیین جامع این مفهوم با برخی کاستی‌های علمی و روشی مواجه است. بررسی انتقادی این مدخل در پرتو آموزه‌های قرآنی و دیدگاه‌های تفسیری و حدیثی اسلامی نشان می‌دهد که تعریف ارائه‌شده از «شهید» از جامعیت لازم برخوردار نیست و ابعاد مختلف این مفهوم در منابع اسلامی به صورت کامل تبیین نشده است. یکی از مهم‌ترین یافته‌های تحقیق آن است که نویسندگان مدخل در تحلیل مفهوم شهادت بیش از حد به منابع و دیدگاه‌های اهل سنت تکیه کرده و از ظرفیت گسترده منابع شیعی، به‌ویژه در حوزه تفسیر و حدیث، بهره کافی نبرده است؛ امری که موجب شده برخی مؤلفه‌های بنیادین فرهنگ شهادت در اندیشه اسلامی، مانند جایگاه واقعه کربلا و نقش الگویی امام حسین (علیه السلام) در شکل‌گیری گفتمان شهادت، به طور کامل منعکس نشود. همچنین بررسی ساختار مدخل نشان می‌دهد که میان برخی عناوین و محتوای ارائه‌شده هماهنگی کامل وجود ندارد و انسجام علمی متن در برخی بخش‌ها دچار ضعف است. در کنار این موارد، تحلیل آیات مرتبط با شهادت در پرتو اندیشه‌های قرآنی آیت‌الله شهید خامنه‌ای (مد ظله العالی) نشان می‌دهد که مفهوم شهادت در قرآن صرفاً به کشته‌شدن در میدان نبرد محدود نمی‌شود، بلکه بیانگر مرتبه‌ای والا از ایمان، ایثار و معامله الهی با خداوند است. بر این اساس، نتایج پژوهش بر ضرورت بازنگری در این مدخل و بهره‌گیری از طیف گسترده‌تری از منابع اصیل اسلامی، به‌ویژه منابع تفسیری و حدیثی شیعی، برای ارائه تصویری دقیق‌تر و جامع‌تر از مفهوم «شهید» تأکید دارد.

فهرست منابع

قرآن کریم.

ابن ادريس، محمد بن احمد، السرائر الحاوی لتحرير الفتاوى، قم: مؤسسة النشر الإسلامی، ۱۴۱۰ق.

ابن براج، عبدالعزيز، المذهب، قم: مؤسسة النشر الإسلامی، ۱۴۰۶ق.

ابن عاشور، محمد بن طاهر، التحرير و التنوير، بی جا: الدار التونسية للنشر، بی تا.

ابن فارس، ابوالحسين احمد بن زکریا، معجم مقانیس اللغة، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۰۴ق.

اخوان مقدم، زهره و تقوی، نعيمه، نقد روایت «طائر» در مدخل «شهید» دائرة المعارف قرآن لیدن، نشریه حدیث حوزه، دوره ۸، شماره ۱، ۱۳۹۷، ۱۷۲-۱۴۵ش.

بحرانی، سید هاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، قم: البعثة، ۱۴۱۵ق.

بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح بخاری، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۰ق.

بیضاوی، عبدالله بن عمر، انوار التنزیل و اسرار التأویل، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۸ق.

بیهم، محمد جمیل، تاریخ العثماني، بیروت، ۱۹۵۴م.

تقوی، نعيمه، بررسی مدخل «شهید» در دائرة المعارف قرآن لیدن، پایان نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: زهره اخوان مقدم، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، ۱۳۹۵ش.

جوادى آملی، عبدالله، تستیم، چاپ دوم، قم: اسراء، ۱۳۸۸ش.

حجازی، علاءالدین، صحیفة الرضا علیه السلام، مشهد: ندای اسلام، بی تا.

حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة، قم: مؤسسة آل البيت علیهم السلام، ۱۴۰۹ق.

حلی، ابوالصلاح تقی بن نجم، الکافی فی الفقه، تحقیق رضا استادی، اصفهان: مکتبه الإمام امیرالمؤمنین علی علیه السلام العامة، بی تا.

حلی، حسن بن یوسف (علامه)، تذکرة الفقهاء، قم: مؤسسة آل البيت لإحياء التراث، ۱۴۱۴ق.

حیدری راد، طیه، بررسی تطبیقی شهادت زنان با استناد به آیه ۲۸۲ بقره از دیدگاه مؤلفان لیدن و تستیم، مطالعات تطبیقی قرآن و حدیث، سال نهم، شماره ۱۷، ۱۴۰۰ش.

- خامنه‌ای، سید علی، رساله آموزشی مطابق با فتاوی حضرت آیت الله خامنه‌ای، تهران: مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۹۸ ش.
- خوئی، سید ابوالقاسم، منهاج الصالحین، قم: مدینه العلم، ۱۴۱۰ ق.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، دمشق - بیروت: دارالعلم، الدار الشامیه، ۱۴۱۲ ق.
- رزاقی زاده، سکینه؛ آرام، محمدرضا؛ و ایزدی، مهدی، نقد و بررسی مفهوم شهید و شهادت در اسلام از دیدگاه اتان کلبرگ، پژوهش دینی، شماره ۲۸، ۲۷۳-۲۵۱، ۱۳۹۳ ش.
- سبزواری نجفی، محمد بن حبیب الله، الجدید فی تفسیر القرآن المجید، بیروت: دار التعارف للمطبوعات، ۱۴۰۶ ق.
- سعدالدین، محمد، تاج التواریخ، استانبول، ۱۲۸۰ ق.
- سالار دیلمی، حمزه بن عبدالعزیز، المراسم فی الفقه الإمامی، تحقیق محمود بستانی، قم: منشورات الحرمین، ۱۴۰۴ ق.
- شریف رضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، تهران: لاهیجی، ۱۳۷۹ ش.
- شریف لاهیجی، محمد بن علی، تفسیر شریف لاهیجی، تهران: نشر داد، ۱۳۷۳ ش.
- شهبازی، عبدالله، زرسالاران یهودی و پارسی، استعمار بریتانیا و ایران، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، ۱۳۷۷ ش.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی، الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة، تحقیق محمد کلانتر، قم: مکتبه الداوری، ۱۴۱۰ ق.
- شیخ طوسی، محمد بن حسن، المبسوط فی فقه الإمامیه، تهران: المکتبه المرتضویه لإحیاء الآثار الجعفریه، ۱۳۸۷ ق.
- شیخ مفید، محمد بن محمد، المقنعة، قم: مؤسسة النشر الإسلامی، ۱۴۱۰ ق.
- صالحی دمشقی، محمد بن یوسف، سبل الهدی و الرشاد فی سیره خیر العباد، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۴ ق.
- صدوق، محمد بن علی، الخصال، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۰۳ ق.

صرامی، سیف الله و عدالت نژاد، سعید، جهاد، دانشنامه جهان اسلام، تهران: بنیاد دایرة المعارف اسلامی، ۱۳۸۶ ش.

طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ ق.

طبرانی، سلیمان بن احمد، المعجم الكبير، قاهره: مكتبة ابن تیمیة، بی تا.

طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان لعلوم القرآن، تهران: ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ش.

طبری، محب الدین، ذخائر العقبی فی مناقب ذوی القربی علیه السلام، قاهره: مكتبة القدسی، ۱۳۵۶ ق.

طبری، محمد بن جریر، تاریخ الأمم و الملوك، چاپ دوم، بیروت: دار التراث، ۱۳۸۷ ق.

طبری، محمد بن جریر، جامع البیان عن تأویل آی القرآن، بیروت: دارالمعرفة، ۱۴۱۲ ق.

طریحی، فخرالدین بن محمد، مجمع البحرین، چاپ سوم، تهران: مرتضوی، ۱۳۷۵ ش.

طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا.

عبادی، مهدی، بحران مشروعیت سلطنت سلیم اول و ارتباط آن با وقوع جنگ چالدران، تاریخ و تمدن اسلامی، سال دهم، شماره ۱۹، ۱۳۹۳ ش.

عمیدزنجانی، عباسعلی، فقه سیاسی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۷ ش.

فخر رازی، ابوعبدالله محمد بن عمر، مفاتیح الغیب، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ ق.

فیروزآبادی، مرتضی، فضائل الخمسة من الصحاح الستة، تهران: نشر الاسلامیة، ۱۳۹۲ ق.

فیض کاشانی، ملا محسن، الاصفی فی تفسیر القرآن، قم: مرکز دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۱۸ ق.

فیض الاسلام، سید علینقی، شرح نهج البلاغه، تهران: فیض، ۱۳۵۱ ق.

قاضی نعمان مغربی، نعمان بن محمد، شرح الأخبار فی فضائل الأئمة الأطهار علیهم السلام، قم: جامعه مدرّسین، ۱۴۰۹ ق.

قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لأحكام القرآن، تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۶۴ ش.

کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الإسلامیة، ۱۴۰۷ ق.

متقی هندی، علاء الدین، کنز العمال من سنن الاقوال و الأفعال، حیدرآباد: مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانیة، ۱۳۷۰ ق.

مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.

محقق حلی، جعفر بن حسن، شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام، قم: اسماعیلیان، ۱۴۰۸ق.

مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، تهران، ۱۳۸۹ش.

مغنیه، محمدجواد، تفسیر الکاشف، تهران: دارالکتب الإسلامية، ۱۴۲۴ق.

مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الإسلامية، ۱۳۷۴ش.

مکارم شیرازی، ناصر و جمعی از همکاران، پیام قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۷ش.

منتظری، حسینعلی، دراسات فی ولایة الفقیه و فقه الدولة الإسلامية، قم: المركز العالمی للدراسات الإسلامية، ۱۴۰۹ق.

مؤمن، محمد، جهاد ابتدایی در عصر غیبت، مجله فقه اهل بیت، شماره ۲۶، تابستان، ۱۳۸۰ش.

میبدی، ابوالفضل رشیدالدین، کشف الأسرار و عدة الأبرار، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۱ش.

نجفی، محمدحسن، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۳۶۲ش.

نوری، حسین بن محمدتقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسة آل البيت علیه السلام، ۱۴۰۸ق.

واقفی، محمد بن عمر، المغازی، چاپ سوم، بیروت: أعلمی، ۱۴۰۹ق.

سایت رسمی بیانات رهبر شهید انقلاب اسلامی، <https://farsi.khamenei.ir/speech>.

Raven, W., Shahid, In J.D. McAuliffe (Ed.), Encyclopaedia of the Qur'an, Vol. 3, 282 287, Leiden/Boston: Brill, 2003.

References

- The Holy Quran, translated by Ayatollah Makarem Shirazi.
- "Gozide-i az Bayanate Shahid Emam Khamenei dar Didarha-ye Khanevadehaye Shohada-ye Modafe-e Haram" (Selected Statements of Martyr Imam Khamenei at Meetings with the Families of Defenders of the Shrine). 22/12/1397 SH (13 March 2019 CE). <https://khl.ink/f/41853>
- Alavi-Mehr, Hosayn. "Naqd-e Shobhe-ye Mostashreqan dar Mored-e Khoshunat dar Ayat-e Jihad" (A Critique of the Orientalists' Doubt Concerning Violence in the Verses on Jihad). *Quran-Pajuheshi-ye Khavarehshenasan* (Quranic Studies of Orientalists), vol. 17, no. 32, 1401 SH (2022 CE).
- Alusi, Mahmud ibn Abdollah. *Ruh al-Maani fi Tafsir al-Quran al-Azim va al-Sab al-Mathani* (The Spirit of Meanings in the Interpretation of the Mighty Quran and the Seven Oft-Repeated Verses). Beirut: Dar al-Kotob al-Elmiyeh, 1415 AH (1994 CE).
- Andalusi, Abu Hayyan Muhammad ibn Yusuf. *al-Bahr al-Mohit fi al-Tafsir* (The Encompassing Sea in Quranic Interpretation). Beirut: Dar al-Fekr, 1420 AH (1999 CE).
- Barani, Muhammad-Reza, and Atam Turgut. "Barresi va Tahlil-e Shakhshiyat-haye Borjasteh va Marakez-e Elmi-ye Shie-Pajuhan-e Yahudi" (An Examination and Analysis of Prominent Figures and Scholarly Centers among Jewish Shiite Studies Scholars). *Nashriye-ye Motaleat-e Tarikhi-ye Jahan-e Eslam* (Journal of Historical Studies of the Islamic World), no. 12, autumn and winter, 1397 SH (2018 CE).
- Dhahabi, Shams al-Din Muhammad ibn Ahmad ibn Osman. *Tahzib Sirat Aalam al-Nobala* (Abridgment of the Biographies of the Eminent Scholars). Lebanon: Bayt al-Afkar al-Dawliyyeh, 2004 CE.
- Fakouri, Muhammad. "Tarjomeh va Arzyabi-ye Ketab-e Jihad dar Tarikh-e Eslam, Neveshte-ye Michael Bonner" (Translation and Evaluation of the Book Jihad in Islamic History, by Michael Bonner). Master's thesis, Jameat al-Mustafa al-Alamiyeh, 1399 SH (2020 CE).
- Fazlollah, Seyyed Muhammad-Hosayn. *Min Vahy al-Quran* (From the Revelation of the Quran), 2nd ed. Beirut: Dar al-Malak lel-Tebae va al-Nashr, 1419 AH (1998 CE).
- Haddad Adel, Gholam-Ali, and Mostafa Mirsalim. *Daneshname-ye Jahan-e Eslam* (Encyclopedia of the Islamic World). Tehran: Bonyad-e Dayerat al-Maarif-e Eslami, 1375 SH (1996 CE).
- Hashemi Shahroudi, Mahmud. *Farhang-e Feqh Motabeq-e Mazhab-e Ahl al-Bayt* (Dictionary of Jurisprudence According to the School of Ahl al-

- Bayt). Qom: Moassese-ye Dayerat al-Maarif-e Feqh-e Eslami bar Mazhab-e Ahl al-Bayt, 1382 SH (2003 CE).
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. "Bayanat-e Shahid Emam Khamenei dar Didar-e Aza-ye Setad-e Bargozari-ye Kongere-ye Melli-ye Shohada-ye Ostan-e Ardabil" (Statement of Martyr Imam Khamenei at the Meeting with Members of the Organizing Committee of the National Congress of Martyrs of Ardabil Province). 22/5/1402 SH (13 August 2023 CE). <https://khl.ink/f/53607>
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. "Bayanat-e Shahid Emam Khamenei dar Didar-e Dast-Andarkaran-e Kongere-ye Ruhani-ye Shahid Saduq Golpayegani va 372 Shahid-e Golpayegan" (Statement of Martyr Imam Khamenei at the Meeting with the Organizers of the Congress Honoring Martyr Cleric Saduq Golpayegani and the 372 Martyrs of Golpayegan). 16/11/1396 SH (5 February 2018 CE). <https://khl.ink/f/39074>
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. "Bayanat-e Shahid Emam Khamenei dar Didar-e Jamei az Maddahan-e Sarasar-e Keshvar" (Statement of Martyr Imam Khamenei at the Meeting with a Group of Eulogists from across the Country). 24/2/1391 SH (13 May 2012 CE). <https://khl.ink/f/19808>
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. "Bayanat-e Shahid Emam Khamenei dar Didar-e Aza-ye Kongere-ye Melli-ye Bozorgdasht-e 24 Hezar Shahid-e Tehran" (Statement of Martyr Imam Khamenei at the Meeting with Members of the National Congress Honoring the 24,000 Martyrs of Tehran). 3/11/1402 SH (23 January 2024 CE). <https://khl.ink/f/55023>
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. "Bayanat-e Shahid Emam Khamenei dar Didar-e Dast-Andarkaran-e Kongere-ye Melli-ye 6200 Shahid-e Ostan-e Markazi" (Statement of Martyr Imam Khamenei at the Meeting with the Organizers of the National Congress of the 6,200 Martyrs of Markazi Province). 8/7/1398 SH (30 September 2019 CE). <https://khl.ink/f/43626>
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. "Bayanat-e Shahid Emam Khamenei dar Didar-e Dast-Andarkaran-e Kongere-ye Bozorgdasht-e Shohada-ye Ostan-e Kerman" (Statement of Martyr Imam Khamenei at the Meeting with the Organizers of the Congress Honoring the Martyrs of Kerman Province). 6/12/1397 SH (25 February 2019 CE). <https://khl.ink/f/41833>
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. "Bayanat-e Shahid Emam Khamenei dar Didar-e Jamei az Danesh-Amuzan-e Shahed va Masulan-e Bonyad-e Shahid-e Sarasar-e Keshvar" (Statement of Martyr Imam Khamenei at the Meeting with a Group of Shahed Students and Officials of the Martyr Foundation from across the Country). 25/5/1368 SH (16 August 1989 CE). <https://khl.ink/f/2166>

- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. "Bayanat-e Shahid Emam Khamenei dar Didar-e Janbazan va Isargaran va Khanevadehaye Shohada-ye Ostan-e Fars" (Statement of Martyr Imam Khamenei at the Meeting with Disabled Veterans, Veterans, and the Families of Martyrs of Fars Province). 13/2/1387 SH (2 May 2008 CE). <https://khl.ink/f/3430>
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. "Bayanat-e Shahid Emam Khamenei dar Didar-e Jamei az Isargaran va Khanevadehaye Shohada-ye Ostan-e Kerman" (Statement of Martyr Imam Khamenei at the Meeting with a Group of Veterans and the Families of Martyrs of Kerman Province). 12/2/1384 SH (2 May 2005 CE). <https://khl.ink/f/3280>
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. "Bayanat-e Shahid Emam Khamenei dar Didar-e Jamei az Khanevadehaye Shohada" (Statement of Martyr Imam Khamenei at the Meeting with a Group of Martyrs' Families). 5/7/1377 SH (27 September 1998 CE). <https://khl.ink/f/2906>
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. "Bayanat-e Shahid Emam Khamenei dar Didar-e Jamei az Khanevadehaye Shohada" (Statement of Martyr Imam Khamenei at the Meeting with a Group of Martyrs' Families). 17/2/1376 SH (7 May 1997 CE). <https://khl.ink/f/2838>
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. "Bayanat-e Shahid Emam Khamenei dar Didar-e Khanevadeh-ye Shahid Mostafa Ahmadi Roshan" (Statement of Martyr Imam Khamenei at the Meeting with the Family of Martyr Mostafa Ahmadi Roshan). 29/10/1390 SH (19 January 2012 CE). <https://khl.ink/f/21894>
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. "Bayanat-e Shahid Emam Khamenei dar Didar-e Aza-ye Setad-e Markazi-ye Kongere-ye Melli-ye Shohada-ye Sabzevar va Neyshabur" (Statement of Martyr Imam Khamenei at the Meeting with Members of the Central Committee of the National Congress of the Martyrs of Sabzevar and Neyshabur). 9/3/1402 SH (30 May 2023 CE). <https://khl.ink/f/53006>
- Hosseini Khamenei, Seyyed Ali. "Bayanat-e Shahid Emam Khamenei dar Didar-e Ashar-e Mokhtalef-e Mardom" (Statement of Martyr Imam Khamenei at the Meeting with Various Groups of People). 24/8/1368 SH (15 November 1989 CE). <https://khl.ink/f/2223>
- Hurr al-Amili, Muhammad Hasan. *Vasael al-Shia fi Tahrir Ahkam al-Shariah* (Means of the Shiites for Deriving the Rulings of Islamic Law). Tehran: Maktaba al-Eslam, 1403 AH (1982 CE).
- Ibn Abi Shaybah, Abdollah ibn Muhammad. *Mosannaf Ibn Abi Shaybah fi al-Ahadith va al-Athar* (The Compilation of Ibn Abi Shaybah on Hadiths and Reports). Beirut: Dar al-Fekr, 1429 AH (2008 CE).

- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali (Sheikh Saduq). *Man La Yahzoroh al-Faqih* (The One Who Has No Jurist Present before Him). Qom: Entesharat-e Jameye-ye Modarresin, 1404 AH (1984 CE).
- Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali (Sheikh Saduq). *Thawab al-Amal va Eqab al-Amal* (The Rewards of Deeds and the Punishments of Deeds), 2nd ed. Qom: Dar al-Sharif al-Razi lel-Nashr, 1406 AH (1986 CE).
- Ibn Faris, Ahmad. *Mojam Maqayis al-Loghah* (Dictionary of the Standards of Language), edited by Abd al-Salam Harun. Beirut: Dar al-Jil, 1404 AH (1984 CE).
- Ibn Manzur, Jamal al-Din. *Lisan al-Arab* (The Language of the Arabs). Beirut: Dar Sader, 1414 AH (1993 CE).
- Ibn Tawus, Ali ibn Musa. *Eqbal al-Amal* (The Approach to Deeds). Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyeh, 1367 SH (1988 CE).
- Khatibi, Muhammad. *Farhang-e Shie* (Dictionary of Shiism). Qom: Zamzam-e Hedayat, 1386 SH (2007 CE).
- Kohlberg, Etan. "Emam va Qovaye Basari" (The Imam and the Visual Faculties), translated by Abolfazl Haqiri Qazvini. *Emamat-Pajuheshi* (Imamate Studies), no. 3, autumn, 1390 SH (2011 CE).
- Kulayni, Muhammad ibn Yaqub ibn Ishaq. *al-Kafi* (The Sufficient Book) [Islamic Edition], 8 vols., 4th ed. Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyeh, 1407 AH (1986 CE).
- Majlisi, Muhammad Baqer. *Bihar al-Anwar* (The Seas of Lights). Beirut: Dar Ihya al-Torath al-Arabi, 1403 AH (1982 CE).
- Makarem Shirazi, Naser, and a group of collaborators. *Tafsir-e Nemuneh* (Sample Commentary). Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyeh, 1377 SH (1998 CE).
- Makvand, Mahmoud, and Samaneh Rahman-Nejad. "Barresi-ye Ertebat-e Miyan-e 'Jihad' va Goftegu-ye Akher al-Zamani az Manzar-e David Cook" (An Examination of the Relationship between "Jihad" and Eschatological Discourse from the Perspective of David Cook). *Quran-Pajuheshi-ye Khavarehshenasan* (Quranic Studies of Orientalists), vol. 16, no. 30, 1400 SH (2021 CE).
- Mazhari, Muhammad-Baqer. "Vekavi va Naqd-e Qorani-ye Didgah-e Mostashreqan Darbare-ye Ahdaf-e Jihad-e Ebtetaei" (An Analysis and Quranic Critique of the Orientalists' View of the Objectives of Offensive Jihad). *Do Faslname-ye Elmi-ye Shobhe-Pajuheshi* (Scientific Biannual Journal of Studies on Doubts), vol. 3, no. 4, 1400 SH (2021 CE).
- Mohammadi Majd, Ahmad, and Aqeleh Saberi. "Barresi-ye Ayat-e Jihad va Naqd-e Didgah-e Bazi Mostashreqan" (An Examination of the Verses on Jihad and a Critique of the Views of Some Orientalists). *Tahqiqat-e*

- Qorani va Hadithi (Quranic and Hadith Research), year 6, no. 10, 1403 SH (2024 CE).
- Motahhari, Seyyed Mostafa. Etan Kohlberg va Hadith-e Emamiyeh (Etan Kohlberg and Imami Hadith). Qom: Nashr-e Rud-e Abi, 1399 SH (2020 CE).
- Nouri, Hosayn ibn Muhammad-Taqi. Mostadrak al-Vasael va Mostanbat al-Masael (Supplement to the Means and Derivation of Legal Issues), 1st ed. Qom: Moassese-ye Al al-Bayt, 1408 AH (1987 CE).
- Qasemi, Marzieh. Barresi-ye Shahid va Shahadat az Didgah-e Quran va Hadith (An Examination of Martyr and Martyrdom from the Perspective of the Quran and Hadith). Tehran: Nashr-e Shahed, 1387 SH (2008 CE).
- Qureshi Banaei, Seyyed Ali-Akbar. Qamus-e Quran (The Quranic Dictionary). Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyeh, 1371 SH (1992 CE).
- Rezvanfar, Ahmad. Farhang-e Akhlaqi-ye Masumin (Moral Dictionary of the Infallibles). Qom: Islamic Republic of Iran Broadcasting, Center for Islamic Research, 1384 SH (2005 CE).
- Seyfizadeh Andabili, Fardin. "Barresi-ye Mafhum-e Shahadat az Didgah-e Adyan-e Mokhtalef" (An Examination of the Concept of Martyrdom from the Perspective of Different Religions). First International Conference on Religion, Spirituality, and Quality of Life, 1398 SH (2019 CE).
- Tabarsi, Fazl ibn Hasan. Majma al-Bayan fi Tafsir al-Quran (The Comprehensive Exposition of the Interpretation of the Quran), 3rd ed. Tehran: Entesharat-e Naser Khosrow, 1372 SH (1993 CE).
- Tabatabai, Muhammad-Hosayn. al-Mizan fi Tafsir al-Quran (The Balance in the Interpretation of the Quran), translated by Musavi Hamedani. Tehran: Dar al-Elm, 1385 SH (2006 CE).
- Tayyeb, Abd al-Hosayn. Atyab al-Bayan fi Tafsir al-Quran (The Finest Exposition in the Interpretation of the Quran). Tehran: Entesharat-e Eslam, 1378 SH (1999 CE).
- Thalabi Nishapuri, Ahmad ibn Ibrahim. al-Kashf va al-Bayan an Tafsir al-Quran (The Unveiling and Explanation of the Interpretation of the Quran), 1st ed. Beirut: Dar Ihya al-Torath al-Arabi, 1422 AH (2001 CE).
- Tusi, Muhammad ibn Hasan. al-Tibyan fi Tafsir al-Quran (The Elucidation in the Interpretation of the Quran), vol. 2, edited by Ahmad Habib Qasir al-Ameli. Beirut: Dar Ihya al-Torath al-Arabi, 1417 AH (1996 CE).
- Zamakhshari, Mahmoud ibn Umar. al-Kashshaf an Haqaeq al-Tanzil (The Revealer of the Realities of Revelation). Cairo: Dar al-Mesriyeh lel-Ketab, 1407 AH (1986 CE).